

Филозофски факултет у Београду

Одељење за историју

Мастер рад

Насељавање ужичког краја од 1815.до 1878.године

Ментор:

Проф. др Милош Јагодић

Студент:

Немања Томић ИС19/01

Београд 2020.

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	3
УВОД.....	6
Стари Влах и Ужице.....	8
Административна подела	9
Административно – територијално уређење Србије.....	9
Ужички округ	12
Границе и села	14
Општине	18
ПРИЛИКЕ ПРЕКО ГРАНИЦЕ	21
Акције ка српским земљама.....	22
Србија као обећана земља	25
КРЕТАЊА СТАНОВНИШТВА	27
Законодавство	31
Насељавање или Стари Влах и Ужице као уточиште и успутна станица	35
Исељавање или Турци одлазе	62
Унутрашња кретања или У варош на занат.....	69
Последице	79
ЗАКЉУЧАК	86
СПИСАК ТАБЕЛА И ГРАФИКОНА	91
СПИСАК ГЕОГРАФСКИХ КАРТА.....	93
СПИСАК ПРИЛОГА И СЛИКА	93
СПИСАК КОРИШЋЕНИХ ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ.....	93
Необјављени извори	93
Објављени извори.....	93
Литература	94

ПРЕДГОВОР

Предмет нашег истраживања је насељавање ужичког краја од 1815.до 1878.године. За термин „ужички крај“ смо се определили из практичних разлога. Наша тема, поред Ужичке нахије, обухвата и Соколску, Пожешку и Старовлашку нахију. Тридесетих година 19.века, од ових нахија или њихових делова настаје Окружје ужичко. Након 1850.године постоји Ужички округ, и као такав, траје током целог постојања Кнежевине и Краљевине Србије. Унутрашње уређење округа се мењало са времена на време, али Ужице је увек било његов политички и културни центар. Територија Ужичког округа из 19.века се не подудара са територијом данашњег Ужичког округа.

Хронолошку одредницу од 1815.до 1878.године смо изабрали јер су се током тог периода дешавала највећа кретања становништва у овом, и кроз овај крај. Узроци тих кретања су вишеструки. На првом месту је формирање аутономне кнежевине после успешног устанка кнеза Милоша. Следе таласи сеоба након присаједињења отргнутих нахија 1833.године. Коначно, ту је и устанак који је избио у деловима Херцеговине и Старе Србије, током кога је становништво масовно прелазило у Србију бежећи од турских зулума. Врло су важна и политичка решења српске владе која су као последицу имала исељавање Турака из Ужица и околних места.

Као основни циљ овог рада, сматрамо приказ кретања становништва у ужичком крају од 1815.до 1878.године, трудећи се да дамо нова научна сазнања. Под термином кретање подразумевамо досељавање, исељавање и унутрашња пресељења становништва. Рад ће садржати и преглед најважнијих политичких догађаја који се могу сматрати као узроци тих померања. Такође, циљ нам је да кроз кратак преглед прикажемо административне промене ужичког краја у датом периоду. На тај начин, стећи ће се увид у то које је делове данашње западне Србије он обухватао. Поред свега, рад садржи обиље табела и графикана који имају улогу да олакшају разумевање и преглед изнесених података.

Врло је важно напоменути да је овај рад систематизација досадашњих истраживања сличних тема које се односе на кретања становништва у ужичком крају, као

и да до сада није написана ни једна монографија која обухвата сва миграциона кретања у већ поменутом хронолошком периоду.

Трудили смо се да пронађемо што више монографија, чланака и расправа који говоре о сличним темама, и њиховом селекцијом направили смо одговарајући избор. У вези са тим, велики акценат је стављен на литературу и њен списак је обиман. Коришћени су фондови Народне библиотеке у Ужицу, библиотеке Филозофског факултета у Београду, Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“, и др. У великој мери користили смо се објављеним изворима, као и публикацијама Републичког завода за статистику. Поред литературе и објављених извора, користили смо се до сада слабо коришћеном и необјављеном грађом Историјског архива у Ужицу која покрива наше потребе.

Монографије и чланци који су нам омогућили да што верније прикажемо територијалне и административне промене у Ужичком округу, као и границе округа, биле су: М. Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842* у два тома (Београд 1897.и 1898.); М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 2005; Р. Познановић, *Административно – територијалне промене у региону Титово Ужице 1815 – 1974*, Ужички зборник, бр.8 (1979); *Административно – територијалне промене у НР Србији од 1834-1954.године*, Београд 1955

Литература која нам је била од користи углавном се односила на историју Ужичког краја током 19.века. Аутори који се најчешће срећу, у том случају су Новак Живковић и Стеван Игњић. Они су свој стваралачки век, углавном, посветили истраживањима историје Ужица и ужичког краја. Поред тога, незаобилазни су били радови Радоша Љушића и Милоша Јагодића, уз које смо стекли општу слику миграционих кретања на овим просторима. Неки од њих су М. Јагодић, *Насељавање Кнежевине Србије 1861-1880*, Београд 2004 и Р. Љушић, *Досељавање, исељавање и губици становништва у нововековној Србији (1804-1918)*, Београд 1990.

Посебну пажњу обратили смо на обимно дело Пера Пећинара, који је у два тома објавио резултате својих дугогодишњих истраживања у Архиву Србије, фонд Начелство Округља Ужичког. Његове *Сеобе кроз Ужички округ у 19.веку од 1800.до 1900.* дале су нам важне информације о насељавању Ужичког округа у периоду о коме овде говоримо.

Значајан преглед кретања становништва златиборских, црногорских и соколских села дали су нам етнолошки радови Љ. Павловић, *Соколска нахија* и *Ужичка Црна Гора* и Љ. Мићић, *Златибор*, које је приредио Борисав Челиковић у едицији Корени.

Једна од најважнијих публикација за приказ иселјавања Турака из Ужица било је дело Шабана Хоџића, у коме приказује миграције муслимана из Србије у североисточну Босну између 1788. и 1862. године.

Неколико збирки објављених докумената било је од изузетне важности за наш рад. Пре свега то су: Н. Радосављевић, *Књажевска канцеларија. Ужичка нахија* које у два тома (објављени 2005. и 2006. године у Ужицу) садржи документа која су настала у периоду 1816-1839 године и Д. Вуловић, *Књажевска Канцеларија. Пожешка Нахија 1815-1839*, Књига Прва, Београд 1953. Незаобилазне су биле публикације Јавног завода за статистику, односно *Државопис Србије*, уз помоћ којег смо изнели промене у броју становништва Ужичког округа. *Зборник закона и уредаба и уредбени указа* дао нам је преглед законских регулатива које су власти Кнежевине Србије доносиле при решавању проблема насељавања.

Од мемоарске грађе, вредно помена је дело које је написано пером Миладина Т. Радовића, са насловом *Самоуки рукопис*. У њему нам је дао значајне приказе свог сећања на време док су Турци још увек били у Ужицу, као и на период њиховог иселјавања из града.

Од необјављене грађе, служили смо се фондовима Историјског Архива Ужице, и то фондовима Начелство Среза Златиборског и Удружење занатлија вароши и Среза Ужичког – Титово Ужице (1840-1950).

Сви датуми у главном тексту наведени су по новом календару. Датуми у напоменама наведени су паралелно по старом и по новом календару.

УВОД

Доласком Турака на Балкан, српски народ је кренуо у своју сеобу са југа ка северу. Таква традиција је настављена са оснивањем нововековне српске државе. Једина промена која се десила била је то што је правац ка југу и југоистоку постао правац муслиманске миграције. У вези са тим, требало би разликовати две основне врсте миграција, и то: велике – оне које су условљене тешким економским стањем и животним условима; и мале – чији су узроци разноврсни. Велике миграције подразумевају и велики број људи са читавим породицама, па и целим селима. Мале миграције обухватају мање групе становништва од по две – три задруге или појединце.¹ За наше истраживање од посебног значаја су велике миграције. Према узроцима који до њих могу довести навешћемо неколико главних примера.

На првом месту су природни узроци, нарочито економски. Ту се углавном подразумева кретање са планина у равније пределе. Овај феномен можемо објаснити знатно вишим наталитетом у планинским крајевима него у равничарским. Процес садржи још две мање поделе, и то на: главно, спољно кретање, где брђани иду у даље крајеве који су плоднији и културнији; и унутрашње кретање: 1) где брђани гушће насељавају своје жупе и равнице или 2) где брђани иду више у планине и од својих катуна праве села. Још један од узрока миграција биле су климатске промене, односно њихове последице које су се огледале у гладним годинама тј. слабијем приносу житарица. Исто тако, узрок могу бити и заразне болести и епидемије. Локални устанци, буне и други политички покрети били су чести узроци сеоба на Балканском полуострву. Поред тога, разлог за знатнија померања становништва могу бити и промене политичких граница. На Балкану је случај, ако би се то десило, да се становништво сели у новоослобођене крајеве бежећи од зулума, све док се празан простор не новој територији не попуни.²

Током 19. века ужички крај насељавају пређашњи становници Рашке – Сјеничани и Старовлашани, затим становници црногорских Брда и Херцеговине и мањим делом из

¹ Ј. Цвијић, *Културни појас Балканског полуострва*, у: *Антропогеографски и етнографски списи*, Сабрана дела, књ. 4 (том 1), Београд 1987, 105-107.

² Ј. Цвијић, *Културни појас Балканског полуострва*, 101-102, 105-109; Ј. Цвијић, *Метанастазичка кретања, њихови узроци и последице*, у: *Антропогеографски и етнографски списи*, Сабрана дела, књ. 4 (том 1), Београд 1987, 156-158; Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, Београд 2012, 147-150.

Босне. Порекло становништва ужичког краја се у многоме подудара са Шумадијом, јер је овај крај био прелазна земља за њено насељавање. Ове пределе је, по Јовану Цвијићу, населила „југозападна струја насељавања“.³

Новопазарски санџак, односно Стара Рашка била је „етнографски центар“ нашег народа. Ондашње становништво је било потиснуто сеобама становништва из црногорских Брда, тако да се постепено померало на север. Временом су и ови Брђани бивали приморани на даљу сеобу на север, односно у Србију, због нових досељеника из Црне Горе и Херцеговине. Хрлили су кроз метанастазничке вратнице на превојима Мокре Горе, Кокиног Брода и Јавора. Тако је Стара Рашка ужичком крају и Шумадији, која их је још више привлачила, дала, не само Старовлашане, већ и Брђане и Херцеговце. Временом, Стара Рашка је добила карактер прелазне земље а губи епитет праве матице. Овакве сеобе су имале и карактер етапних сеоба јер су нови досељеници, уколико би одлучили да се опет селе, са собом повлачили и одређен број старинаца.⁴

Јован Цвијић је у својим списима скренуо пажњу на једну појаву која се одржала до наших дана међу становништвом Западне Србије. Он, у делу *Културни појаси Балканског полуострва*, тврди да се традиција и усмено предање о пореклу породице и прецима дуго чувала и преносила са колена на колена у селима и градовима Западне Србије. Често се знају преци и главни догађаји из њихових живота.⁵ Још увек се у појединим селима могу наћи старији људи који знају место и време одакле су дошли преци њихове, али и многих других фамилија које насељавају то, па и околна села и засеоке. Готово сви становници ужичког краја носе порекло из Херцеговине или Црне Горе. Сви су свесни свог надимка где год да оду у Србији. Сви су Ере.

³ Ј. Цвијић, *Културни појаси Балканског полуострва*, 116.

⁴ Ј. Цвијић, *Културни појас Балканског полуострва*, 119-121; Ј. Цвијић, *Метанастазичка кретања*, 137-138, 158-159; Ј. Цвијић, *Балканско полуострво*, 129-130, 150, 359.

⁵ Ј. Цвијић, *Културни појас Балканског полуострва*, 101.

Стари Влах и Ужице

Стари Влах је планинска територија која се простирала од Ибра до Дрине и од Лима до Ужица. Северни делови Старог Влаха су након ослобођења Србије 1815.године припали Ужичкој нахији. У административном смислу, та територија се почела називати Рујно, по манастиру Рујан у близини Биоске. Међутим, већ 1855.године ова територија се дели на два среза, Златиборски и Ариљски, а назив Рујно се губи. Овај предео карактерисала су веома разбијена села, која су била растурена по косама и брдима околних планина. Одувек слабо насељен, служио је за ваздушно лечење.⁶ Стари Влах се налазио на тремеђи Босне, Србије и Старе Србије.⁷ Као такав, посматран у преиоду који обрађујемо, врло је важан за разумевање наше теме, јер је био на сталној мети миграцијских струјања.

Ужичка нахија се од давнина делила на два дела. Северно од Рујна била је Црна Гора. Пошто је административна подела захтевала јасне границе, Црној Гори су припадала сва кабларска села на доњој Каменици и три рујанска села како би Ђетиња постала граница две кнежевине.⁸ Каснијим формирањем Ужичког округа, припојени су му делови Соколске нахије, односно Рачански срез.⁹ Ужички округ карактеришу планински предели и висоравни. Врло је богат водом и речним токовима око којих се развијају скромне равнице. Шума је, као и сада, било мало.¹⁰

Ото Дубислав Пирх, у свом путопису из 1829.године, описује ужичку варош: „Ужице лежи усред једне колосалне мрачне, готово планинске пустиње. Та маса стена носи печат некакве суморне дивљине.“ Уз то додаје да је Ужице, после Београда, највећа и најнасељенија варош. Међутим, напомиње да „суморан утисак, који чини спољшњост Ужица, не прелази и на његову унутрашњост. Свет радо и весело живи у Ужицу...“¹¹ *Речник географско – статистични Србије* из 1846.године за Ужице каже да је то варош

⁶ Љ. Мићић, *Златибор, антропогеографска испитивања*, у: *Ужички крај. Насеља, порекло становништва, обичаји*, прир. Борисав Челиковић, Београд 2010, 215-220, 252.

⁷ М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 2005, 575.

⁸ Љ. Павловић, *Ужичка Црна Гора*, у: *Ужички крај. Насеља, порекло становништва, обичаји*, прир. Борисав Челиковић, Београд 2010, 13-14.

⁹ Љ. Павловић, *Соколска нахија*, у: *Средње Подриње, Јадар и Рађевина. Насеља, порекло становништва, обичаји*, прир. Борисав Челиковић, Београд 2011.

¹⁰ М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, 577-584.

¹¹ О. Д. Пирх, *Путовање по Србији у години 1829*, Београд 1983, 155, 159.

у округу истог имена, са 147 српских кућа и 723 турске. Постојала је тврђава у којој је боравио царски гарнизон. Варош Ужице је било седиште начелства и окружног суда. Једна православна црква и једна српска школа стајале су наспрам 15 џамија и две турске школе.¹²

Административна подела

Током турске власти на простору Смедеревског санџака, односно Београдског пашалука, постојали су рани облици унутрашњг уређења са већом или мањом аутономијом. Срби су добили право унутрашње самоуправе гарантовано султановим ферманима 1793.и 1794.године. По избијању Првог српског устанка, Карађорђевој војводе су извојевале право да владају самостално, пре свега желећи да се ослободе турског јарма. Током борби од 1804.до 1813.године бавили су се и уставотворним и државотворним пословима.

Србија кнеза Милоша кренула је путем нововековног развоја у модерну европску државу која је била кадра да се носи са свим унутрашњим и спољњим изазовима. Таква Србија стала је на чело народноослободилачких покрета и ратова који су као диреткну последицу имали протеривање Турске са Балкана и распад Аустро – Угарске царевине.

Како би постигла задовољавајуће резултате на спољњем плану, Србија је морала имати одговарајуће стање у својој унутрашњости. Због тога су током 19.века улагани велики напори на њеном административно – територијалном уређењу.

Административно – територијално уређење Србије

Карађорђевој Србија наследила је турску административну поделу. Њу је, такође, наследила и Србија кнеза Милоша. Делила се на дванаест нахија: Београдска, Ваљевска, Јагодинска, Крагујевачка, Пожаревачка, Пожешка, Рудничка, Смедеревска, Соколска,

¹² Ј. Гавриловић, *Речник географско – статистични Србије*, Београд 1843, 297-299.

Ужичка, Ћупријска и Шабачка.¹³ Након присаједињења отргнутих нахија, Србија је увећана за још шест, и то: Крајинску, Црноречку, Параћинску, Крушевачку, Старовлашку и Подринску нахију. Кнежине, које су чиниле нахије, се од 1830.године називају капетаније, а од 1834.године срезови. Те године и нахије мењају име у окружја.¹⁴

Кнез Милош је 22.марта 1834.године поделио Србију на пет сердарстава као војно одбрамбених целина, која су даље била подељена на окружја. Била су то Рашко, састављено од Старовлашког, Ужичког, Чачанског и Рудничког окружја, са центром у Чачку; Расинско, састављено од Крушевачког, Јагодинског, Параћинског и Ресавског окружја, са центром у Јагодини; Подунавско, састављено од Пожаревачког, Смедеревског, Београдског и Крегујевачког окружја, са центром у Београду; Мачванско, састављено од Шабачког, Ваљевског, Подринског и Соколског окружја, са центром у Шапцу; и на крају Тимочко, састављено од Књажевачког, Црноречког и Крајинског окружја, са центром у Неготину.¹⁵ Наредне године, доношењем Сретењског устава укинута су сердарства а Србија је поново подељена на окружја, састављена од срезова и општина.¹⁶ На крају, „Турски устав“ донео је коначну поделу Кнежевине Србије на 17 окружја, и то: Алексиначко, Београдско, Ваљевско, Гургусовачко, Јагодинско, Крагујевачко, Крајинско, Крушевачко, Подринско, Пожаревачко, Рудничко, Смедеревско, Ужичко, Ћупријско, Црноречко, Чачанско и Шабачко.¹⁷ То је убрзо било потврђено и првим чланом Закона о устројству окружја у Кнежевини Србији из 1839.године, који је гласио: „Као што је Србија састављена из 17. Окружја, и свако Окружје садржава у себи по неколико Срезова, састављени из више Села и Општина...“¹⁸ Окружја су била подељена на 52 среза а они даље на укупно 1.251 општину.¹⁹

¹³ М. Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842*, књига 1, Београд 1897, 117-118; В. Петровић, Н. Петровић, *Грађа за историју Краљевине Србије, књ. 1, од 1815.до 1821.године*, Београд 1882, 153-155.

¹⁴ Р. Љушић, *Српска државност 19.века*, Београд 2008, 36-37; *Административно – територијалне промене у НР Србији од 1834-1954.године*, Београд 1955, 6.

¹⁵ Р. Љушић, *Српска државност*, 37; *Административно – територијалне промене у НР Србији*, 6.

¹⁶ *Уставъ Княжества Сербие: издањ и заклетвомъ потврђенъ о Сретенској скупитини 1835 год*, Београд 1835, 3; *Административно – територијалне промене у НР Србији*, 7.

¹⁷ *Административно – територијалне промене у НР Србији*, 10.

¹⁸ *Зборник закона и уредаба и уредбених указа*, књ. 1, Београд 1840, 78, 94.

¹⁹ Р. Љушић, *Српска државност*, 37; Р. Љушић, *Кнежевина Србија (1804-1839)*, Београд 1986, 193-197.

Између 1839.и 1866.године дошло је до промене назива административно територијалних јединица. Назив окружје замењен је називом округ.²⁰ До значајније промене долази након стицања независности 1878.године, када је Србија проширена за четири нова округа: Нишки, Врањски, Топлички и Пиротски, а са њима је добила и 15 нових срезова.²¹

Карта 1: Србија 1833 – 1878.

Извор: Административно – територијалне промене у НР Србији од 1834-1954.године, Београд 1955.

Табела 1: Нахије и окружја од 1815.до 1878.године

	1815.	1833.	1834.	1835/8/9.	1878.
1	Београдска нахија	Београдска нахија	Београдско окружје	Алексиначко окружје	Алексиначки округ
2	Ваљевска	Ваљевска	Ваљевско	Београдско	Београдски
3	Јагодинска	Јагодинска	Јагодинско	Ваљевско	Ваљевски
4	Крагујевачка	Крагујевачка	Крагујевачко	Гургусовачко	Гургусовачки

²⁰ Р. Познановић, Административно – територијалне промене у региону Титово Ужице 1815 – 1974, Ужички зборник, бр.8 (1979), 79-130, 100-101.
²¹ Р. Љушић, Српска државност, 37-38; Административно – територијалне промене у НР Србији, 10, 15-18.

5	Пожаревачка	Пожаревачка	Књажевачко	Јагодинско	Јагодински
6	Пожешка	Пожешка	Крушевачко	Крагујевачко	Крагујевачки
7	Рудничка	Рудничка	Крајинско	Крајинско	Крајински
8	Смедеревска	Смедеревска	Параћинско	Крушевачко	Крушевачки
9	Соколска	Соколска	Пожаревачко	Подринско	Подрински
10	Ужичка	Ужичка	Подринско	Пожаревачко	Пожаревачки
11	Ћупријска	Ћупријска	Рудничко	Рудничко	Руднички
12	Шабачка	Шабачка	Ресавско	Смедеревско	Смедеревски
13		Крајинска	Смедеревско	Ужичко	Ужички
14		Црноречка	Соколско	Ћупријско	Ћупријски
15		Параћинска	Старовлашко	Црноречко	Црноречки
16		Крушевачка	Ужичко	Чачанско	Чачански
17		Старовлашка	Црноречко	Шабачко	Шабачки
18		Подринска	Чачанско		Нишки
19			Шабачко		Врањски
20					Топлички
21					Пиротски

Ужички округ

Одмах по ослобођењу ових крајева Карађорђе је захтевао да се организује унурашња управа како би се власт што боље спроводила. У вези са тим, основан је суд. Нахијским старешинама наложено је да на нахијској скупштини одаберу тројицу судија. Судови су спроведени по целој нахији – свакој варошици и сваком селу. Најнижа истанца на нивоу нахије био је сеоски суд, а највиша варошки магистрат. Магистрат је уставном реформом из 1811.године стекао велики значај као судска и полицијска установа. Први старешина Ужичке нахије, по сведочењу једног четворојеванђеља у цркви у Боговађи, био је Алекса Поповић.²²

Ужичка нахија се до 1830.године састојала од две кнежине – Рујно и Црна Гора. Као и све кнежине у Србији 1831.године, оне мењају име у капетаније. Када су Србији припојене отргнуте нахије, Ужичка нахија је добила још две капетаније, Дајићку и Моравичку у склопу Старовлашке нахије. Увођењем војне административне поделе земље 1834.године, нахије нестају а стварају се окружја. Ново Окружје Ужичко, добило је и нови, сада већ срез, Рачански.²³ Године 1836. Укинут је Дајићки срез, а основан је Ужички. Међутим, он је већ 1839.године подељен између срезова Рујанског и

²² Ужице у обновљеној Србији, у: *Историја Титовог Ужица*, групе аутора, Ужице 1989, 329-331; М. Ђ. Милићевић, *нав. дело*, 595-596.

²³ М. Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842*, II, Београд 1898, 609, 689, 705.

Црногорског, и то по одлуци број 100 од 22.јануара 1837.године.²⁴ Коначно 1839.године „Турским уставом“ Окружје ужичко било је подељено на четири среза, и то: Моравички, Рачански, Рујански и Црногорски.²⁵

Окружје ужичко се већ 1850.године среће са пет следећих срезова: Ариљски, са центром у Ариљу; Златиборски, са центром у Ужицу; Моравички, са центром у Ивањици; Рачански, са центром у Рогачици; и Црногорски, са центром у Пожези. Овде се примећује да нема Рујанског среза. Он је, једним указом кнеза Александра Карађорђевића, подељен на два среза, и то Златиборски и Ариљски.²⁶ По новој промени из 1861.године, Ужички округ у свом саставу има шест срезова, и то: Ариљски, Златиборски, Моравички, Пожешки, Рачански и Црногорски. Овом приликом, видимо да је Пожега са својом околином изузета из Црногорског и постала посебан срез.²⁷ Након промене граница Кнежевине Србије из 1878.године Ужички округ је остао непромењен.²⁸ Једино је, по казивању М. Ђ. Милићевићу, варош Ужице издвојено као посебна целина ван осталих срезова.²⁹

У округу је 1870.године била једна варош, Ужице, и три варошице, Пожега, Ивањица и Бајина Башта.³⁰

Табела 2: Срезови Ужичког округа од 1815.до 1878.године

	1815.	1833.	1834.	1836.	1839.	1852.	1865.	1878.
1	Рујно	Рујанска	Рујански	Рујански	Рујански	Златиборски	Златиборски	Златиборски
2	Црна Гора	Црногорска	Црногорски	Црногорски	Црногорски	Црногорски	Црногорски	Црногорски
3		Дајићка	Дајићки	Ужички	Моравички	Моравички	Моравички	Моравички
4		Моравичка	Моравички	Моравички	Рачански	Рачански	Рачански	Рачански
5			Рачански	Рачански		Ариљски	Ариљски	Ариљски
6							Пожешки	Пожешки
7								варош Ужице

²⁴ *Административно – територијалне промене у НР Србији*, 8-9.

²⁵ Ужице у обновљеној Србији, 339.

²⁶ *Зборник закона и уредаба и уредбених указа*, књ. 5, 115.

²⁷ *Зборник закона и уредаба и уредбених указа*, књ. 14, 6.

²⁸ *Административно – територијалне промене у НР Србији*, 17.

²⁹ М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, 619-624, 625.

³⁰ *Исто*, 611.

Границе и села

Село је одувек у историји српског друштва било најмања територијално – управна јединица и заједница која је са другим селима чинила жупе, кнежине, општине и срезове. Даље, те жупе, кнежине, општине и срезови чинили су територију српске државе. Дакле, закључујемо да је село основна јединица српске државе.

У овом поглављу, табеларно ћемо представити спискове свих села која су била у саставу највеће административне јединице са центром у Ужицу. На основу њих, утврдићемо границе Ужичког округа. На првом месту, представићемо табеле са селима у Кнежини Црна Гора и Кнежини Рујно 1818.године.³¹

Табела 3.а: Кнежина Црна Гора 1818.год.

1	Гостиница	17	Мрчићи	33	Богданица	49	Каран
2	Рибашевина	18	Стоићи	34	Равна гора	50	Трнова
3	Губин До	19	Скакавци	35	Маћер	51	Белотићи
4	Косјерић	20	Тубићи	36	Јежевица	52	Тврдићи
5	Цикоте	21	Галовићи	37	Горња Добриња	53	Здравчићи
6	Сјеча река	22	Брајковићи	38	Доња Добриња	54	Радосавци
7	Полошница	23	Шеврљуге	39	Дражиновићи	55	Узићи
8	Таор	24	Мушићи	40	Честобродица	56	Висибаба
9	Маковиште	25	Белоперица	41	Каленићи	57	Расна
10	Годљево	26	Субела	42	Засеље	58	Горјани
11	Дубиница	27	Маови	43	Добродо	59	Севојно
12	Парамун	28	Душковци	44	Отањ	60	варош Ужице
13	Радановци	29	Љутице	45	Глумач	61	Дубоко
14	Дреновци	30	Тометино поље	46	Каменица	62	Татинац
15	Мионице	31	Мршељ	47	Пениковица	63	Крчагово
16	Росићи	32	Дружетић	48	Лелићи	64	Буар

Табела 3.б: Кнежина Рујно 1818.године.

1	Поточани	16	Богојевићи	31	Гостиље	46	Частина
2	Крвавци	17	Латвица	32	Раковица	47	Дријетањ
3	Потпећ	18	Добраче	33	Рожанство	48	Жигале
4	Злакуса	19	Бреково	34	Трнова	49	Качер
5	Роге	20	Висока	35	Алин поток	50	Трипкова
6	Рупељево	21	Белуша	36	Скржути	51	Врутци

³¹ М. Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842*, II, 460-463, 481-485.

7	Сврачково	22	Сјеверово	37	Колишевци	52	Биоска
8	Речице	23	Радобуђа	38	Никојевићи	53	Стршац
9	Годовик	24	Чичкова	39	Збојштица	54	Кремна
10	Милићево	25	Крушчица	40	Дрежник	55	Шљивовица и Бранешци
11	Грдовићи	26	Гривска	41	Љубање	56	Солотуша
12	Горобиље	27	Сирогојно	42	Крива река	57	Стапари
13	Врање	28	Равни	43	Мачкат		
14	Трешњевица	29	Желине и Дренова	44	Бјелиш		
15	Ступчевиће	30	Љубиш	45	Пријани		

Граница Ужичке нахије ишла је од горњег тока реке Ђетиње на Западу ка северо – истоку, обухватајући село Кремна. Даље, преко Поникава, обухватајући село Солотушу, ишла је ка истоку. Одатле, граница је прелазила преко Кадињаче и Јелове Горе, скрећући на север поред села Рибашевине и Цикота која су остала са њене источне стране, односно у Ужичкој нахији. Даље, граница савија ка северо – западу и северу, остављајући село Годочево, Ужичкој, а села Јакаљ и Зарожје, Соколској нахији. Обронцима Повлена, граница је обухватала извориште реке Скрапеж и село Таор, идући одатле даље на исток према Маљену. Са Маљена, граница се спуштала према југу, захватајући села Тометино Поље, Гојну Гору и Добрињу, приближавајући се поново реци Ђетињи са севера. На том месту, граница је обилазила Пожегу, обухватајући сва села у њеној околини према северу, западу и југу, прелазећи Ђетињу у правцу запада ка реци Моравици. Узводно Моравицом, граница се пела до села Добраче, где је обронцима Мучња и Муртенице обухватала један део горњег тока Рзава. Даље преко Чиготе, у правцу северо – запада, граница се висовима Мокре Горе састављала код села Кремна.

Даље, следе табеле са списковима села из пописа које је рађен 1870.године.³²

Табела 4.а: Срез ариљски

1	Ариље	9	Бјелуша	17	Радобуђа
2	Богојевићи	10	Бреково	18	Гривска
3	Грдовићи	11	Висока	19	Ступчевићи
4	Бела Река	12	Добраче	20	Латвица
5	Јасенова	13	Мочиоце	21	Крушчица
6	Бурађа	14	Пресјека	22	Чичкова

³² М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, 619-625. (Из ових спискова избацили смо имена заселака која нису важна за нашу тему.)

7	Кућани	15	Ојковица	23	Сјеверово
8	Негбина	16	Трудово		

Табела 4.б: Срез златиборски³³

1	Љубање	11	Мачкат	21	Дрежник
2	Збојштица	12	Трипкова	22	Сирогојно
3	Стапари	13	Семегњево	23	Жељине
4	Крива Река	14	Рожанство	24	Трнава
5	Равни	15	Алин Поток	25	Кремна
6	Скржути	16	Драгљица	26	Доброселица
7	Никојевићи	17	Сјеништа	27	Љубиш
8	Чајетина	18	Шљивовица	28	Биоска
9	Мокра Гора	19	Бранешци	29	Врутци
10	Качер	20	Гостиље	30	Јабланица

Табела 4.в: Срез моравички

1	Ивањица	18	Миланца	35	Градина	52	Деретин
2	Шуме	19	Сивчина	36	Брадуљице	53	Матићи
3	Рашчићи	20	Дајићи	37	Херчеге	54	Зечевићи
4	Сађевац	21	Рогци	38	Вучак	55	Маскова
5	Свјештица	22	Бутково	39	Цмиљевац	56	Страгачина
6	Црњево	23	Зарићи	40	Равна Гора	57	Братљево
7	Бједина варош	24	Мана	41	Ношница	58	Косовица
8	Шареник	25	Будожеља	42	Васиљевићи	59	Ровине
9	Чепово	26	Комадине	43	Брусник	60	Глеђице
10	Маће	27	Куманица	44	Градац	61	Тигањи
11	Брезова	28	Принчево Брдо	45	Водице	62	Прилике
12	Коцељ	29	Вионица	46	Црна река	63	Дубрава
13	Ђуришићи	30	Арбулићи	47	Ратари	64	Церова
14	Катићи	31	Чечине	48	Планиница	65	Клепани
15	Равна Гора	32	Врмбаје	49	Коритник	66	Радаљево
16	Опаљеник	33	Придворица	50	Крљани		
17	Јованчевићи	34	Усиље	51	Кушићи		

³³ Историјски архив Ужице (ИАУ), Начелство Среза златиборског (НСЗ), фонд II, кутија 22а, 1/13.новембар 1875.

Табела 4.г: Срез пожешки

1	Пожега	14	Душковци	27	Глумач	40	Жиркова
2	Табановићи	15	Љутице	28	Отањ	41	Потпећ
3	Гугаљ	16	Тометине поље	29	Врањани	42	Злакуса
4	Папаратипште	17	Мршељи	30	Миљаковина	43	Потоचाње
5	Тучково	18	Маови	31	Горобиле	44	Крвавци
6	Лорет	19	Дражиновићи	32	Почеча	45	Здравчићи
7	Јелен до	20	Јежевица	33	Милићево село	46	Горјани
8	Средња Добриња	21	Мађер	34	Годовик	47	Радововци
9	Горња Добриња	22	Бакионица	35	Рјечице	48	Тврдићи
10	Доња Добриња	23	Пријановићи	36	Свилајићи	49	Ковачица
11	Гојна Гора	24	Каленићи	37	Роге	50	Висибаба
12	Богданица	25	Честобродица	38	Сврачково	51	Расна
13	Дружетићи	26	Засеље	39	Рупељево	52	Узићи

Табела 4.д: Срез рачански

1	Оклетац	11	Јакаљ	21	Вишесава
2	Гвоздац	12	Јеловик	22	Обајгори
3	Стрмово	13	Драгсин	23	Бајина Башта
4	Овчина	14	Дуб	24	Рача
5	Зарожје	15	Добротин	25	Бесаровина
6	Рогачица	16	Злодол	26	Растиште
7	Љештанско	17	Заглавак	27	Јагоштица
8	Сијерач	18	Солотуша	28	Заовине
9	Црвица	19	Пилица		
10	Костојевићи	20	Придоли		

Табела 4.ђ: Срез црногорски

1	Маковиште	11	Буар	21	Трнава	31	Скакавци
2	Гостиница	12	Радановци	22	Пониковица	32	Крчагово
3	Губин до	13	Таор	23	Добродо	33	Севојно
4	Рибашевина	14	Парамун	24	Годочево	34	Субјел
5	Сеча река	15	Дубница	25	Стојићи	35	Мушићи
6	Годелево	16	Дреновци	26	Брајковићи	36	Тубићи
7	Цикоте	17	Каран	27	Мрчићи	37	Шеврљуге
8	Полошница	18	Каменица	28	Галовићи	38	Бјелоперице
9	Дубоко	19	Беговићи	29	Росићи	39	Косјерић
10	Татинац	20	Лелићи	30	Мионица		

Срез рачански био је на крајњем западу Ужичког округа. Његова граница према Босни била је река Дрина од села Јагоштица на југу до села Оклетач на северу. Одатле је граница ишла према истоку висовима Повлена и Маљена. Источну границу округа чинила су села која су припадала Срезу пожешком. Спуштајући се са Маљена, граница је обухватала Тометино Поље, Богданицу, Гојну Гору, Горњу и Доњу Добрињу и спуштала се на Западну Мораву код села Тучкова, које је припадало Ужичком округу. Граница је на југ ишла узводно делом западне Мораве и Моравице. Од реке се одвојила на ушћу Лучке реке у Моравицу, југо – источно од Ивањице. Тим правцем је ишла до планине Радочело, обухватајући село Придворице. Одатле је граница савијала ка југу висовима Голије, обухватајући горњи ток реке Студенице. Најјужније село Ужичког округа било је Равна Гора на јужним падинама Голије. Обухватајући село Црчево нешто северније, граница је у правцу северо – запада ишла висовима Јавора. Водени ток граница је дохватила на реци Тисовици, обухватајући истоимено село. Низводно, Тисовицом и Увцем, граница је ишла све до села Јабланице. Ту се одвајала ка северу, западним падинама Торника, преко Мокре Горе и планине Таре, обухватајући село Заовине. Код Јагоштице поново се спуштала на реку Дрину. Део границе који је ишао од планине Голије, преко Јавора, река Увца и Дрине, представљао је и државну границу према Османском царству.

На овај начин заокружили смо границе Ужичког округа, обухватајући његове највеће промене. Као што смо већ поменули, ово стање се није мењало до почетка 20. века, односно до Првог светског рата. Ужички округ је обухватао површину од 4.344 километра квадратна.³⁴

Општине

Турски устав из 1838. године, донео је утврђен систем у административној подели земље. Предвиђао је да се свако окружје дели на срезове. Сваки срез делио се на општине, које се састоје од неколико села.³⁵ Општина би, по правилу, носила име по већем селу у којој је било смештено њено средиште. Пример тога видећемо из табеле општина у Срезу рачанском из 1839. године:

³⁴ *Државотис Србије XVI*, Београд 1889, XXXVIII

³⁵ *Зборник закона и уредаба и уредбених указа*, књ. 1, Београд 1840, 78, 94.

Табела 5. Општине са својим селима у Срезу рачанском 1839.године.

	Општина	села у општини		Општина	села у општини
1	Растишка	Растиште	9	Заглавска	Заглавак
		Јагоштица			Злодол
2	Рачанска	Рача	10	Драксинска	Драксин
		Бесеровина			Церје
		Перућац			Костојевићи
3	Солотушка	Солотуша	11	Својдрушка	Својдруг
		Прњавор - Рача	12	Јеловичка	Јеловик
		Пепељ			Јакаљ
4	Објагорска	Објагора	13	Љештанска	Љештанско
5	Придолска	Придоли	14	Оклетачка	Оклетач
		Пилица			Гвоздац
6	Вишесавска	Вишесава	15	Стрмовска	Стрмово
		Пљесково	16	Овчињста	Овчиња
7	Добротинска	Добротин			17
		Дуб	Заовине		
8	Сијерачанска	Сијерач			
		Црвица			

Дакле, општина је могла бити састављена од најмање једног села, које би чинило њен центар.

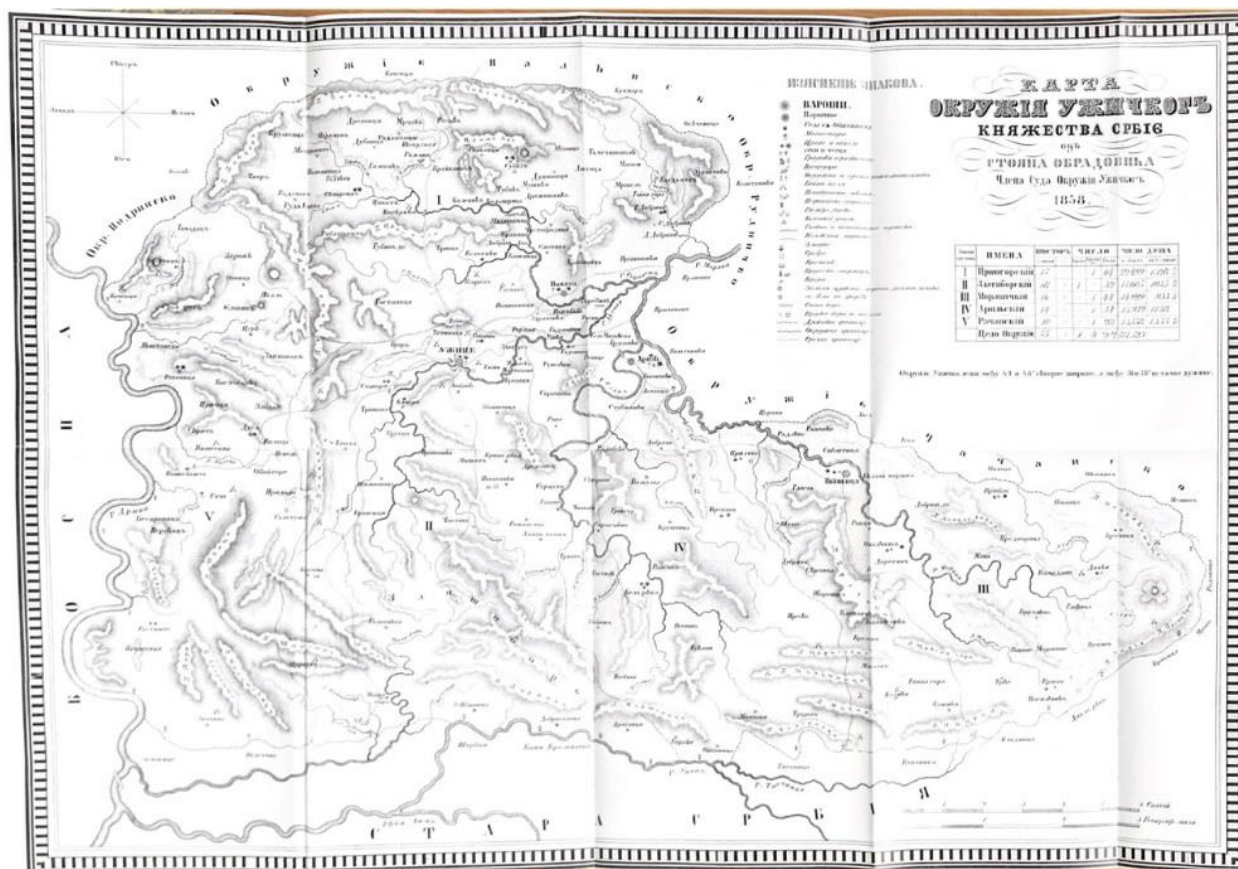
Свака општина је имала свој примителни суд, чије судије су били сеоски кметови. Главни судија је био кмет села које је било центар општине, док су остали били његови помоћници и заменици.³⁶

У Ужичком округу 1870.године било је 84 општине које су се делиле на 189 села.³⁷

³⁶ С. Игњић, *Бајина Башта и околина до 1941*, прва књига, Бајина Башта 1985, 52-54.

³⁷ М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, 611.

Карта 2. Ужички округ 1858.године.

Извор: Ужички крај. Насеља, порекло становништва, обичаји, прир. Борисав Челиковић.

ПРИЛИКЕ ПРЕКО ГРАНИЦЕ

Кнез Милош је српску државу засновао усменим договором са Марашли Али – пашом 1815.године, који је нешто касније потврђен са осам портиних фермана. Кнез је, још по склапању тог договора, почео тражити чвршће и сталније везе са Русима како би ојачао свој положај. Резултати те политике уследили су тек 1826.године склапањем Акреманске конвенције и Једренским миром из 1829.године.³⁸ Други период владе кнеза Милоша огледао се у покушајима да оствари аутономију Кнежевине Србије и подигне њен углед међу осталим европским државама. Те планове остварио је примањем три турска Хатишерифа у периоду од 1829.до 1833.године; покушајем доношења Сретењског устава и укидањем феудализма 1835.године; те коначно прихватањем Турског устава 1838.године. Поред тога, све време је трајала политичка борба кнеза и опозиције. Пад кнеза са власти означио је победу Уставобранитеља и протеривање династије Обреновић из Србије 1842.године.³⁹

Уставобранитељски режим, на челу са кнезом Александром Карађорђевићем, који је трајао од 1842.до 1858.године, имао је, и поред своје националне политике, изразито туркофилску оријентацију. Од почетка до краја налазио се у политичкој кризи која је окончана Светоандрејском скупштином.⁴⁰ Поновни долазак Обреновића на власт донео је и нови преокрет у политичкој оријентацији земље. Јачају национални покрети и тежња да се коначко ослободе од Турака. Оно што је започео кнез Милош наставио је кнез Михаило. Склапао је савезе са другим балканским државама и политичким организацијама. Ипак, смрт га је спречила да ове планове спроведе у дело.⁴¹ Стање у држави није се дало поправити уставотворним покушајима намесништва 1869.године. Спољнополитички положај Србије остао је готово непромењен још од Париског мировног уговора из 1856.године. Своју прилику кнез Милан је уграбио избијањем устанка у

³⁸ *Историја српског народа V-1, Од првог устанка до Берлинског конгреса 1804 1878*, гр.аутора, Београд 1981, 108-119.

³⁹ *Историја српског народа V-1*, 120-135, 251-260; За детаљнији преглед овог периода погледати: Р. Љушић, *Кнежевина Србија (1830-1839)*, Београд 1986.

⁴⁰ *Историја српског народа V-1*, 261-285; За детаљнији преглед Уставобранитељског режима погледати: С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада (1838-1858)*, Сабрана дела Слободана Јовановића V, Београд 2005.

⁴¹ *Историја српског народа V-1*, 286-301; За детаљнији преглед друге владавине кнеза Милоша и кнеза Михаила погледати: С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, Сабрана дела Слободана Јовановића VI, Београд 2005.

Херцеговини, уводећи Србију у рат против Турске. Илузије о проширењу на Босну нису се оствариле. Међутим, Србија је ратовањем успела да избори своју самосталност и проширење ка југу, на Берлинском конгресу 1878.године.⁴²

Исцрпљено ратом за ослобођење, сви у својој борби да на унутрашњем плану држави донесе бољитак, растрзани спољнополитичким играма великих сила, склони унутрашњим бунама, превратима, династијским убиствима и у недостатку средстава, политички руководство Кнежевине Србије било је довољно храбро и трезвено да пази на целокупан српски народ где год да се он налазио. Карађорђе и кнез Милош су започели борбу за ослобођење српског народа од туђинске власти. Та борба завршила се тек више од 100 година касније, оснивањем Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Своје националне планове Србија је спроводила упркос свим недаћама кроз које је пролазила, а уложено је много труда, живота и средстава.

Акције ка српским земљама

Националним радом Карађорђа и кнеза Милоша, Кнежевина Србија је постала бастион српског национализма и идеје о ослобођењу свих Срба. Ка томе се јасно ишло припајањем шест нахија 1833.године. Угњетавани са свих страна, и од стране османских власти, разоружани Срби налазили су спас у селидбама у Кнежевину,⁴³ нарочито после слома покрета босанских капетана⁴⁴ и Пиротске буне у којој је удела имао и кнез Милош.⁴⁵ Кнез Михаило Обреновић је 1839.године добио берат о кнежевском достојанству, а у Србију стиже 1840.године након посете Цариграду. По Новопазарском санцаку шириле су се вести да је султан кнезу поклонио Нови Пазар, Ниш, Митровицу, Вучитрн, територије између Приштине и Призрена и Босну. Вероватно као последицу

⁴² *Историја српског народа V-1*, 332-421; За детаљнији преглед датог периода погледати: С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића I*, сабрана дела Слободана Јовановића IV, Београд 2005.

⁴³ У. Шешум, *Србија и Стара Србија 1804-1839*, Београд 2016, 252-282.

⁴⁴ *Исто*, 229-251.

⁴⁵ Р. Љушић, *Кнежевина Србија*, 381-393; К. Џамбазовски, *Културно – просветне везе македонског словенског становништва са Србијом у току XIX века*, Београд 1958, 9.

ових гласина, кнез Михаило почиње да прима вести из Старе Србије⁴⁶ о утњетавању Срба и о нападима на српске цркве и манастире. У том тренутку очи Срба из свих крајева опет су биле упрте у Кнежевину Србију.⁴⁷

У вези са тим, почињу припреме за устанак у околини Ниша. Удео у томе имао је и кнез Михаило који је у неколико наврата примао странке са тих простора. Пошто је устанак још у самом зачетку откривен, пропао је а да није постигнуто ништа. Казнене експедиције Албанаца који су чинили турску војску, биле су сурове. Постоје многи докази који нас упућују на то да је и кнез Никола Радоњић Вasoјевић учествовао у припремању устанка. Самим тим можемо закључити да је он био планиран за далеко већу област од Нишког санцака. Требало је да обухвати пределе око Сјенице и Новог Пазара, Косово и Метохију и можда околину Скопља. Као доказ овој тврдњи, на располагању су нам и извештаји заступника француског конзула у Београду, Алфреда Мареа. Из њих видимо да је кнез Никола Радоњић Вasoјевић посредно преко свог пасторка Николе Ивановића Вasoјевића, кога Мареа назива „Васо Кепа“, био умешан у организацију.⁴⁸

Гушењем Нишке буне нису престале припреме за нове устанке. Постоје чврсти докази да се на њиховим припремама радило све до 1868.године, што опет не наводи на то да су припреме престале након те године. Први следећи покушај десио се 1842.године када су хајдучке чете прешле у Османско царство. Илија Гарашанин је на свом плану из Начертанија радио тек од 1848.године када је избила револуција у Европи. Испитивањима је дошао до закључка да ће Срби кренути у устанак само ако им помогне Кнежевина Србија. Он је уз помоћ својих сарадника, а уз одобрење кнеза Александра Карађорђевића, израдио *Устав политичке пропаганде имајући се водити у земљама Славено – турским*. Циљ овог *Устава* био је да се припреми једновремени устанак свих хришћана против турске власти. Организовали су густу мрежу повереника који су радили на прикупљању информација са терена. *Уставом* је започет и рад на територији Босне и Херцеговине.

⁴⁶ За детаљније о појму Стара Србија погледати: М. Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839-1868), Наслеђе на југу*, Београд 2016. и С. Терзић, *Стара Србија – настанак имена и знања о њој до 1912.године*, Историјски часопис 42-43 (1995-1996) 1997.

⁴⁷ М. Јагодић, *Failed Conspiracy: Organisation and Preparation of the Serbian Uprising against Ottoman Rule in 1840–1841*, LIMESplus 3 (2015), 41-44; С. Недељковић, *Србија и Косово и Метохија. Културно – просветни и национални рад од 1856.до 1897*, Ниш 2012, 69; Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија од краја 18.века до ослобођења*, Београд 1941, 56, 71-72.

⁴⁸ М. Јагодић, *Србија и Стара Србија*, 109-114; М. Јагодић, *Failed Conspiracy*, 45-59.

Седиште агената за тај подухват било је у Ужицу. Међутим, 1860.године долази до прекида рада ове организације.⁴⁹

Пошто претходни план није успео, Гарашанин је крајем 1861.и почетком 1862.године организовао „Средоточни одбор“ задужен за организовање устанка и националне пропаганде. Обновљене су све раније везе, а извештаји са терена говорили су да је народ спреман на устанак. Осим што је покушавао да придобије босанске бегове сарадњом српских повереника са њима, нема других конкретних података о раду на остваривању планова ван Босне. Међутим, овакав план на простору Босне се одржао и касније, након 1868.године. Циљ је био да се муслимани укључе у устанак против Турске подржавањем затечених феудалних односа. Тајна организација на простору Босне и Херцеговине полако се гаси нешто пре избијања устанка, на првом месту, јер је Србија престала да их подржава 1873.године.⁵⁰

Кнежевина Србија је у периоду Нишке буне 1840-1841.године била званично неутрална. Током 1849-1851.године учествовала је у припремама устанка и ширењу националне пропаганде ван својих граница. У периоду између 1861-1868.године се и сама спремала за рат, склапајући савезе са околним државама против Порте. Док је у периоду од 1875.до 1878.године подржала устанике и водила рат против Турске у два наврата.⁵¹

Поред тајних политичких организација у Турској, мора се скренути пажња на помоћ коју су Срби примали од Кнежевине Србије. Иако све до 1868.године није постојао јасно дефинисан план за ту сврху, помоћ српском становништву почела је да пристиже још за време кнеза Милоша.⁵² Назнаке које су водиле ка промени социјалног статуса хришћана у Турској, десиле су се доношењем Хатишерифа из Гилхане 1839.године и Хатихумајуна из 1856.године. Њима је дозвољено да хришћани могу обнављати и подизати цркве, манастире и школе. Нове околности дале су прилику властима у Кнежевини да посвете више пажње становништву које јој се обраћало за помоћ. Та помоћ

⁴⁹ М. Јагодић, *Serbian secret organization in eastern Bosnia (1849-1855)*, Istraživanja 27 (2016), 190-199; Ј. М. Јовановић, *нав. дело*, 73-75; М. Екмечић, *Национална политика према Босни и Херцеговини и аграрно питање (1844-1875)*, у: *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 1997, 26-27, 32.

⁵⁰ М. Јагодић, *Србија и Стара Србија*, 126-131; М. Екмечић, *Национална политика према Босни и Херцеговини*, 33-40.

⁵¹ М. Јагодић, *Србија и Стара Србија*, 114-131; С. Недељковић, *Србија и Косово и Метохија*, 71-76; Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија*, 60-61, 76.

⁵² У. Шешум, *Србија и Стара Србија*, 415-424.

се огледала у новцу, писанији, одежама, утварама, књигама и звонима за цркве и манастире, док су школе добијале уџбенике и новац.⁵³

Србија као обећана земља

Друштени процеси међу Србима који су насељавали Османско царство током 19.века одвијали су се врло споро. Ритам историје, ипак, био је убрзан у односу на претходне векове. Поред горе наведених реформи, муслимани су остали привилеговани, односно господарећи слој друштва. Тек у другој половини века, српски трговачки слој успео је да се издигне и постане носилац друштвених и културних промена уз црквено – школске општине. Огроман број српских сељака и даље је био у положају кмета. Њихов положај остао је несигуран и поред Саферске наредбе из 1859.године, којом је агама било забрањено да их протерају ако своју земљу обрађују како би требало. Развој српске националне свести међу Србима у Турској доприносио је њеном унутрашњем слабљењу и урушавању.⁵⁴

Веома важну слику о животу Срба и деловању Танзимата у Старој Србији даје нам извештај Василија Ђорђевића, трговца из Приштине. Он је био човек од поверења кнезу Михаилу. Због свог националног рада и ширења српске пропаганде остао је без имања, а његова породица је из страха од албанске освете морала да се пресели у Србију. На свом задатку је био од 1841.године, а извештај је настао јула 1854.године. Његово казивање препуно је описа угњетавања српског становништва на простору Косова. На сталној мети су биле српске девојке које су отимане и насилно превераване. Поражавајући пример је онај у коме муслимани хушкају своју децу да нападају и вређају српску децу. Међу свим тим, Ђорђевић у свом извештају није пропустио ни да помене понашање српског православног свештенства. Говори о њиховој нечастивости, примању мита, богохуљењу, венчавању ван канона, па чак и о силовању дечака. Познавајући целокупну

⁵³ М. Јагодић, *Србија и Стара Србија*, 133; М. Јагодић, *Помоћ Кнежевине Србије црквама, манастирима и школама изван Србије (1839-1868)*, Српске студије 9 (2018), 51-52, 55-91; С. Недељковић, *Србија и Косово и Метохија*, 119.

⁵⁴ С. Терзић, *Стара Србија (XIX-XX век)*, 159-160; *Историја српског народа V-1*, 246-249; В. Шалипуровић, *Устанак у западном делу Старе Србије 1875-1878*, Ужице 1968, 19-24.

ситуацију у којој су се налазили хришћани у Османском царству, можемо доћи до закључка да стање ствари није било другачије ни на другим местима која су насељавали Срби.⁵⁵

Општа ситуација у Османском царству није дозвољавала већи привредни и економски успон хришћанског градског становништва. Иако су постојали одређени трговачки и занатлијски кругови хришћана, муслимани су били ти који су држали трговину и занатство у својим рукама. Србија је, развијајући свој државни и друштвени апарат, ишла ка потпуном ослобађању од такве традиције. Градско становништво Србије, након ослобођења, мења своју структуру и навике које омогућавају Србима да постану носиоци привредног развоја.⁵⁶ Управо та могућност била је оно што је привлачило Србе који су се налазили са друге стране границе.

Устанак који је избио у Херцеговини 1875.године, а потом и рат Србије и Турске додатно је погоршао положај Срба у Турској. У овом периоду, становништво ратом захваћених подручја, трпело је терор локалних муслиманских вођа али и регуларне турске војске која се ту налазила. Општа несигурност је расла, а једини спас и гаранција личне сигурности било је бежање преко границе у Србију, која их је срдечно прихватала и помагала.

Црна Гора, са друге стране, као независна држава имала је проблеме другачије природе. Становништво Црне Горе се временом увећавало. Најразвијенија привредна грана била је сточарство. За сточарством је далеко у застоју била земљорадња која је и даље била врло примитивна. У вези са тим, Црногорце су често погађале гладне године, које су остављале дубоки траг у психолошком развоју становништва.⁵⁷ Због оваквог стања у држави, црногорске владике су у неколико наврата молиле власти Кнежевине Србије да приме Црногорце у Србију и да их населе по пустим селима како би могли да преживе и да се баве земљорадњом.⁵⁸

⁵⁵ М. Јагодић, *Извештај Василија Ђорђевића о догађајима из Старе Србије из јула 1854*, Мешовита грађа (Miscellanea) 36 (2015), 195-206; С. Недељковић, *Србија и Косово и Метохија*, 75.

⁵⁶ Више о градским насељима и структури њиховог становништва видети у: Б. Миљковић – Катић, *Структура градског становништва Србије средином XIX века*, Београд 2002.

⁵⁷ *Историја српског народа V-1*, 204, 441.

⁵⁸ М. Јагодић, *Насељавање Кнежевине Србије 1861-1880*, Београд 2004, 26-32.

КРЕТАЊА СТАНОВНИШТВА

Демографска структура Србије и Ужичког округа упоредо се мењала. Чињеница да је Ужички крај био прелазна и успутна станица за даље насељавање Србије говори у прилог томе. Поред механичког прираштаја који је тема нашег рада, велику улогу имао је и веома висок природни прираштај. Званични статистички подаци дају нам детаљан увид у раст и структуру становништва на целој територији Србије. Потпуни пописи рађени су почев од 1834.године редовно са одређеним одступањем.⁵⁹

Пописи који су рађени до 1832.године нису били потпуни и обухватли су само оно становништво које је плаћало порезе. У вези са тим представимо табелу у којој је дат преглед пописа харачких глава који су рађени од 1815.до 1832.године.⁶⁰

Табела 6. Пописи харачких глава у Србији од 1815.до 1832.године.

Година	Харачких глава
1815.*	43527
1818.*	115885
1819.*	119854
1820.*	126999
1821.*	126410
1822.*	132558
1823.	149653
1824.	156843
1825.	157668
1826.	161466
1827.*	149837
1828.*	152804
1829.	172129
1830.	172125
1831.	171594
1832.	177757

У датој табели видимо да је број оних који су плаћали харач до 1815.до 1832.године повећан за четири пута. Гледајући бројеве можемо приметити да је тај раст

⁵⁹ *Државотис Србије*, св. I, Београд 1863, 86-88.

⁶⁰ М. Петровић, *Установе и финансије*, књ.1, 158-159, књ.2, 444-614.

* Без Шабачког округа који је тих година харач плаћао Босанском пашалуку (М. Петровић, *Установе и финансије*, књ.2, 445.).

константан изузев за 1830.годину када је број харачких глава остао готово непромењен у односу на претходну, док 1831.године видимо незнатан пад.

Годину дана након успостављања чвршћих граница 1833.године, уследио је први потпуни попис становништва Кнежевине Србије који је рађен по окрузима.⁶¹

Табела 7. Сумарни пописи у Србији од 1834.до 1884.године.

Година	Број становника
1834.	668494
1844.	849286
1859.	1078281
1863.	1108568
1866.	1215576
1874.	1353890
1884.	1544188**

Становништво Србије се за четрдесет година, између првог пописа 1834.године и оног из 1874.године, удвостручило. Тенденцију раста видимо и на следећем попису из 1884.године, када је на територији Србије, без новодобијених крајева, живело готово две стотине хиљада становника више. Са 17,7 становника по километру квадратном 1834.године, Србија се попела на 35,99 становника по километру квадратном 1874.године. То ју је у том тренутку ставило испред суседних области Османског царства, али не и испред суседних области Аустро – Угарске, који су благо предњачили.⁶²

Статистичари Кнежевине Србије су, упоређујући бројке добијене из пописа који су рађени након 1833.године, дошли до закључка да је Србија 1815.године имала приближно 401.350 становника. У наредних четврт века, односно 1841.године, Србија је достигла бројку од 841.447 становника. Владимир Јакшић, начелник одељења за статистику, напоменуо је да је Србија до 1840.године имала стопу раста становништва као и САД. Међутим, након тога, прираштај становништва полако опада.⁶³

⁶¹ *Државопис Србије*, св. I, 1863, 88; *Државопис Србије*, св. VIII, 1874, 117; *Државопис Србије*, св. IX, 1879, 146-147; *Државопис Србије*, св. XVI, 1889, XIV-XV; Ј. Гавриловић, *Речник*, 154.

⁶² М. Јагодић, *Насељавање Кнежевине Србије*, 47.

⁶³ *Државопис Србије*, св. III, 1869, 108-109; М. Јагодић, *Насељавање Кнежевине Србије*, 27.

** Без крајева добијених 1878.године.

Као што смо већ рекли, демографска структура Ужичког краја мењала се упоредо са демографском структуром Србије. Имајући у виду да су пописи становништва које је плаћало порез од 1815.године до 1832.године рађени по окрузима, овде ћемо представити бројно стање харачких глава за Ужички округ.⁶⁴

Табела 8. Попис харачких глава у Ужичком округу од 1815.до 1832.године.

Година	Харачких глава
1815.	4010
1818.	9234
1819.	8812
1820.	8967
1821.	9061
1822.	9244
1823.	9336
1824.	10953
1825.	11136
1826.	11449
1827.	11775
1828.	12141
1829.	12466
1830.	12406
1831.	12586
1832.	12582

Раст становништва овог подручја наставио се и у наредном периоду. На првом месту, за то је заслужно прикључивање Старовлашке нахије Ужичком округу 1833.године али и веома висок природни и механички прираштај који је потом уследио.⁶⁵

Табела 9. Попис становништва Ужичког округа од 1834.до 1884.године.

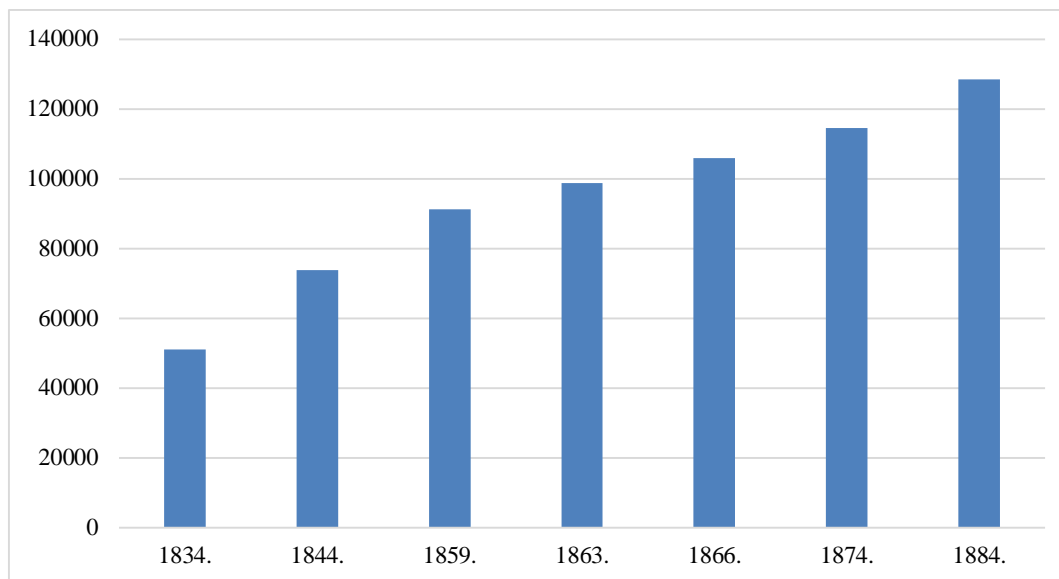
Година	Становника
1834.	51098
1844.	73813
1859.	91257
1863.	98774
1866.	105950
1874.	114502

⁶⁴ *Државотис Србије*, св. I, Београд 1863, 86-88.

⁶⁵ *Државотис Србије*, св. I, 1863, 88; *Државотис Србије*, св. VIII, 1874, 117; *Државотис Србије*, св. IX, 1879, 146-147; *Државотис Србије*, св. XVI, 1889, XIV-XV; Ј. Гавриловић, *Речник*, 154.

1884.	128526
-------	--------

Графикон 1. Повећање броја становника Ужичког округа од 1834.до 1884.године.

Кнежевина Србија је до 1878.године обухватала површину од 37.617 километара квадратних.⁶⁶ Ужички округ са својом површином од 4.344 километра квадратна обухватао је чак 11,55% њене површине и само око 8% укупног становништва. На основу тога можемо закључити да је густина насељености Ужичког округа била испод просечне у Србији. То можемо видети у следећој табели.⁶⁷

Табела 10. Број становника и густина насељености.

Година	Ужички округ		Србија	
	Становника	на 1км ²	Становника	на 1км ²
1834.	51098	11,76	668494	17,7
1844.	73813	16,66	849286	22,58
1859.	91257	21,27	1078281	28,65
1863.	98774	22,74	1108568	29,47
1866.	105950	24,02	1215576	32,31
1874.	114502	26,36	1353890	35,99
1884.	128526	29,59	1544188*	41,04

⁶⁶ Р. Љушић, *Српска државност*, 31.

⁶⁷ *Државотис Србије св. II, 1865, 13-14; Државотис Србије св. III, 1869, 100; Државотис Србије св. IX, 1879, 146-147; Државотис Србије св. XVI, 1889, XXXVII-XXXVIII.*

Табела 11. Повећање броја становника у Србији и Ужичком округу од 1834.до 1884.године.

	укупно	по 1км ²	%	Годишње		
				укупно	по 1км ²	%
Ужички округ	77428	17,83	151,53	1548,56	0,36	3,03
Србија	875694	23,28	131	17513,88	0,46	2,62

Територију Србије, након 1815.године, насељавало је становништво околних неослобођених области које су остале под Турском или Аустријом. Постојало је неколико важних разлога за то. На првом месту је чињеница да је на територији Београдског пашалука започело стварање нововековне српске државе, које је са собом вукло и одређене друштвене промене, као што су укидање феудализма и исељавање Турака.⁶⁸ Најважнији правац из кога су долазили нови досељеници, за нашу тему, јесте југозапад, односно Херцеговина, Босна, стара Рашка као део Старе Србије и Црна Гора. Становништво ових области, осим Црне Горе, било је под турском влашћу. Друштвени и политички процеси који су се дешавали у Турској утицали су на кретања становништва поменутих области, као и на њихову жељу да траже нови почетак у Србији.

Законодавство

Српске власти посебно су водиле рачуна о досељеницима. Сваки пребег са турске територије са или без пасоша одмах се сматрао српским подаником.⁶⁹ Доласком у Србију, они су од кнеза добијали земљу и били су ослобођени плаћања пореза од једне до три године. Насељавани су углавном на алијама, селима где је било необрађеног земљишта, а понекад су добијали земљу коју је требало искрчити. Водило се рачуна да не буду на сметњи староседеоцима и да не узимају земљу коју су ови већ користили. Дешавало се да поред свега, многи илегално прелазе тамо одакле су дошли. Због тога је кнез 1836.године наредио да се досељеници шаљу у унутрашњост земље. Кнез Милош је Црногорце

⁶⁸ М. Јагодић, *Насељавање Кнежевине Србије*, 25; Р. Љушић, *Досељавања, исељавања и губици становништва у нововековној Србији (1804-1918)*, 81.

⁶⁹ Д. Вуловић, *Књажевска Канцеларија. Пожешка Нахија 1815-1839*, Књига Прва, Београд 1953, 494, кнез Милош начелству Окружја чачанског, Пожаревац, 8/20.септембар 1837.године.

насељавао дуж граница према Босни, на Златибору и у Крајинском округу, јер их је сматрао подробним за чување истих.⁷⁰

Прва Уредба Кнежевине Србије која је била у вези са досељеницима, донета је 22.маја 1854.године и односила се на Црногорце. До тог дана није постојао одређен систем по коме се поступало, већ се радило од случаја до случаја. Ову теорију можемо потврдити писмом једним Васе Поповића, старешине Пожешке нахије. Он је тада замолио кнеза Милоша да благовремено јави хоће ли се какав порез узимати од Црногораца насељених у Пожешкој нахији.⁷¹ Уредбом је било предвиђено да свака душа добија по једну оку хлеба дневно, све док власти не одреде где ће ићи на стално насељавање. Свака породица је добијала на зајам 600 гроша чаршијских које су били дужни да врате у шест годишњих рата. У ту суму урачунати су трошкови куповине алата који им је био потребан за подизање покућства и бављење земљорадњом. Вишак који преостане даван им је на руке. По добијању земље добијали су и 100 до 150 ока хране и били су ослобођени свих пореских обавеза у року од три године. Убрзо је, већ фебруара 1855.године, ова помоћ од 600 гр.чар. повећана на 1000 гр.чар. Уредба је 19.маја 1855.године претрпела још једну измену. Овог пута она се односила на земљу коју ће досељеници добијати. Пошто властима није одговарало да их насељавају на државном земљишту, тако је претходно решење Министарства унутрашњих дела о насељавању Црногораца у Крајинском округу промењено. Они су одмах по доласку у Србију добијали тачну локацију у окрузима и срезовима у које би требало да се упуте. Ово је био први плански приступ решавању насељеничког проблема који су спровеле власти Кнежевине Србије.⁷²

Догађаји у Европи који су обележили другу половину педесетих година 19.века имали су утицаја на миграциона кретања на овим просторима. Пораз Русије у Кримском рату значио је губитак њених права на заштиту хришћана у Турској. То право је припало европским силама које су у рату биле на страни Турске. Репресалије према хришћанима у Турској постале су још веће. Као последица, избијају устанци у Босанској Крајини и Посавини 1858.године. Порта је покушала да смири страсти доношењем Саферске наредбе

⁷⁰ М. Јагодић, *Насељавање Кнежевине Србије*, 26-27.

⁷¹ Д. Вуловић, *Књажевска Канцеларија. Пожешка Нахија 1815-1839*, Књига Прва, 109, Васа Поповића кнезу Милошу, Чачак, 23.септембар/5.октобар 1822.године.

⁷² *Зборник закона и уредаба*, бр.8, Београд 1856, 10-12, 52, 66-67; М. Јагодић, *Насељавање Кнежевине Србије*, 29-31.

1859.године, којом би регулисала аграрне односе у Босни и Херцеговини. Међутим, разне злоупотребе онемогућиле су ревносно спровођење овог акта у дело. Све то изазивало је масовно бежање хришћанског становништва из ових области у Србију. Слична ситуација била је и на источним границама Србије, у Нишком и Видинском санцаку. Боравак избеглица у Србији и њихово наоружавање са или без знања српских власти, доприносило је затезању односа између Србије и Турске. Кнез Милош и његов наследник кнез Михаило, без поговора су прихватили избеглице и давали им азил. Сходно томе, 1. фебруара 1860. године, донета је Уредба о поступању са бегунцима. У њој се наводи да се само криминалци са ваљаним судским доказима могу изручивати страним властима, док сви други имају право на српску заштиту.⁷³ Упоредо, власти су се трудиле да деловање избеглица, које су финансиране од стране руског конзула тражиле рат са Турском, не изазове веће проблеме у односима две државе. И једној и другој страни одговарало је да се објави општа амнестија и да је избеглице прихвате. Султан је ферманима 1. и 5. марта 1861. године објавио амнестију за избеглице из Нишког санцака и Босне. Међутим, деловањем Матије Бана, избеглице су одбиле амнестију и изразиле жељу да остану у Србији. Кнез Михаило је, иако преко своје воље, прихватио овакво стање и одлучио да их насели по Србији. У вези са тим, 17. априла 1861. године, донета је Уредба о насељавању избеглица из Турске. Било је предвиђено да свака породица, у зависности од броја чланова, добије од 2 до 6 дана орања обрадиве земље и плац за кућу. Били су ослобођени свих државних и општинских давања. Нису имали право да отуђе добијено имање у наредних 15 година. Касније допуне су предвиђале трогодишње бескаматне позајмице из општинских каса и кошева, као и да након 15 година постају сопственици добијене земље.⁷⁴ Одбијање амнестије условило је доношење Уредбе. Она је даље утицала на Порту да одлаже иселење Турака из српских градова под изговором да Уредба подстиче миграције хришћана и дестабилизацију Турске. Постојала је још једна врло значајна последица ових догађаја. Прелазак великог броја избеглица у Србију слабио је положај хришћана у Турској у случају устанка, док њихов боравак у Србији није био ни од каквог значаја.⁷⁵

⁷³ *Зборник закона и уредаба*, бр.13, 1861, 5-7.

⁷⁴ *Зборник закона и уредаба*, бр.14, 1862, 79, 191-192; *Зборник закона и уредаба*, бр.15, 1863, 56-57.

⁷⁵ М. Јагодић, *Насељавање Кнежевине Србије*, 59-72.

Само дан пре усвајања Уредбе о насељавању странаца, на снагу је, 16.априла 1861.године, ступила Шумска уредба. Она је предвиђала давање земље досељеним људима који су били оскудни у истој. Уредба се односила на све досељене, било странце, било људе из друге општине. Међутим, пошто овом Уредбом нису прецизније предвиђене мере које би се предузимале у случају масовнијег прилива досељеника, она није могла да задовољи тадашње потребе.⁷⁶

Поучене претходним догађајима, српске власти су реаговале на прави начин када им је 1.маја 1864.године кнез Никола писао молбу да приме црногорске фамилије погођене глађу. Гарашанин је у одговору рекао кнезу да је Србија спремна да прими насељенике и напоменуо да ће се за те сврхе основати посебан одбор. Циљ одбора је био да свакој црногорској фамилији која жели да пређе у Србију, већ у Црној Гори уручи тачну локацију где ће бити насељена, као и да их унапред обавести какву ће помоћ добити. Дугорочни план српске владе био је да усвоје Закон о насељавању странаца који би решио овакве проблеме убудуће, јер дотадашње уредбе нису могле да се носе са овим проблемом. Нацрт закона је поднео министар финансија Коста Цукић. Закон је усвојен 27.фебруара 1865.године, уз неколико измена. Главне одредбе закона су: 1)да сви који пређу у Србију морају прихватити српско поданство; 2)након тога би добили земљу по Шумској уредби; 3)уколико је случај да долазе у већем броју, добили би дозволу да оснују нова села или вароши; 4)број породица које би добијале помоћ одређивао би се на основу расположивог буџета; 5)сви би морали да положе заклетву на српско поданство; 6)свака породица би добила три дана ораће земље и три дана крчевине, кућу и окућницу и сав потребан алат и стоку за земљорадњу као и 120 гроша на руке; 7,8)све ове ствари добијали би на уживање без права да их отуђе иначе би им се одузела; 9)имали су право да остарелу стоку замене млађом, а приплод би постајао њихов; 10)након 15 година све што су насељеници добили постаје њихова својина; 11)од свих државних терета и од служења у народној војсци ослобођени су на 5 година, док су од стајаће војске ослобођени на 10 година; 12)министар финансија би образовао посебан одбор који би се бринуо о

⁷⁶ *Зборник закона и уредаба*, бр.14, 1862, 72-73; М. Јагодић, *Насељавање Кнежевине Србије*, 69.

насељеницима; 13)овим законом била су укинута претходна решења владе о насељавању Црногораца од 22.маја 1854, 27.фебруара 1855.и 19.маја 1855.године.⁷⁷

Власти Кнежевине Србије покушавале су да кроз законодавство на најбољи могући начин регулишу проблеме које су им задавали досељеници. Насељавањем нових породица широм Србије јачан је етнички корпус и подизана привредна моћ државе. Међутим, Кнежевина је у неколико наврата западала у озбиљне кризе у односима са својим сизереном, Турском. Разлог за то био је што је Турска често оптуживала Кнежевину да својим поступцима подстиче расељавање њене територије. Сви закони који су се односили на овај проблем били су условљени и неопходни како држава не би запала у још већу кризу. Најбољи пример за то је Уредба о насељавању избеглица из Турске од 17.априла 1861.године, када је влада доведена до свршеног чина након што су избеглице одбиле амнестију.

Односи Србије и Црне Горе умногоме су зависили од овог питања. То нам најјасније предочавају уредбе и закони које је влада Србије доносила између 1854.и 1864.године, а које су се односиле на Црногорце. Србија је била једина нада Црногорцима који су бежали од глади, а помоћ коју су добијали у новој домовини била је великодушна.⁷⁸

Влади Кнежевине Србије било је од значаја да досељеници на првом месту започну самосталан живот са могућношћу да што пре сами себе прехрањују. У ту сврху давала је значајна средства у виду новца и алата за сваку досељену породицу. Поред тога, били су ослобођени свих дажбина према држави и служења војног рока на одређени низ година, у зависности у ком периоду су се населили.

Насељавање или Стари Влах и Ужице као уточиште и успутна станица

Насељавање Србије и Ужичког округа започето је још током Првог српског устанка. Ову чињеницу можемо потврдити писмом којим је Васа Поповић, кнез Пожешке

⁷⁷ *Зборник закона и уредаба*, бр.18, 1865, 10-14; М. Јагодић, *Насељавање Кнежевине Србије*, 72-79.

⁷⁸ М. Перовић, *Исељавање Црногораца у XIX и почетком XX века*, Сеобе српског народа од XIV до XX века, Зборник радова посвећен тристагодишњици Велике сеобе Срба, Београд 1990, 102-103.

нахије, обавестио кнеза Милоша да су насељеници из Карађорђевог времена већ две године у кавги са старинцима око неких њива.⁷⁹ Међутим, та ранија досељавања нису била честа, вероватно због свежих сећања на рат и страдање. Интензивније насељавање започето је у време кнеза Милоша. Он је, уз помоћ старешина Ужичке нахије, Јована Мићића, Павла Штула и Јована Демира, настојао да етнички ојача српску границу од Дрине до Ибра, и да побољша и унапреди финансије своје државе. Ове акције, кнез је изводио преко свога брата Јована Обреновића, чије је седиште било у Чачку.⁸⁰

За прве насељенике који су долазили у Кнежевину Србију, са сигурношћу можемо тврдити да су имали часне мотиве и да су желели живот у слободи. Њихови сукоби са старинцима нису изазвани њиховом похлепом, већ жељом да имају нормалан живот. Сукоби између старинаца и досељеника у најранијем периоду постојања нововековне српске државе били су чести и углавном су их изазивали старинци. Разлози за сукобе били су, на првом месту, у вези са земљиштем. Старинци су осећали неправду када је њихова земља дељена дошљацима.⁸¹

Поред часних намера, постоје примери када су људи бежали од страха од заслужене казне. Још једном је Васа Поповић био тај који је кнеза Милоша обавестио о немилостивој догађају. Наиме, Никола, Милош, Миладин и Коста Чуивојић, браћа из села Креиновића у Призренској нахији, враћајући се са васкршњег сабора из цркве, потукли су се са неким Ђоком Раичевићем и убили му два сина а трећег ранили. Страхујући од освете, они су са фамилијама пребегли у Србију, оставивши за собом стоку и покућство. Двојица су отишли у Ужичку нахију а двојица у Пожешку. Међутим, поменути Ђоко Раичевић, дошао је са доказима да су ови починили злочине. У вези са тим, кнез Васа је послао своје људе да потраже убице и врате их натраг, где ће им се за недела и судити.⁸² Српске власти у овом случају нису биле овлашћене да суде за преступе и злочине који су се догодили ван њених граница. Једино што су могли да ураде је да преступнике нађу и

⁷⁹ Д. Вуловић, *Књажевска Канцеларија. Пожешка Нахија 1815-1839*, 72-73, Васа Поповић кнезу Милошу, Рајац, 12/24.август 1821.године.

⁸⁰ С. Игњић, *Ужице и околина 1842-1914*, Ужице –Београд 2011, 129; Т. Ђорђевић, *Из Србије кнеза Милоша: становништво – насеља*, Београд 1924, 42-45.

⁸¹ Т. Ђорђевић, *Из Србије кнеза Милоша*, 48-53; Н. Радосављевић, *Време страха: град, нахија и окружење – Ужице (1788-1862)*, Београд 2017, 30-31.

⁸² Д. Вуловић, *Књажевска Канцеларија. Пожешка Нахија 1815-1839*, 99-100, Васа Поповић кнезу Милошу, Чачак, 16/28.октобра 1821.године.

врате одакле су дошли. Шта се на крају догодило у вези са овим случајем није нам познато. Тек двадесетих година 19.века почиње више да се води рачуна ко сме да се досели. На првом месту мисли се на хајдуке и преступнике, али и на скитнице и просјаке. Тако је кнез 12.јуна 1824.године наредио хватање и убијање неких хајдука из Босне који су хтели да се населе у Соколску нахију.⁸³

Долазећи у ново окружење, пре доношења првих уредби о поступању са досељеницима, избеглице су често долазиле у неизвесно и сами су морали да се сналазе. Тако је једна група новодосељених у село Калинић, поделила беглук земљу између себе и населила се на њу. Кнез Павле Штуле, пошто је беглук био његов, није знао како да реагује у датој ситуацији. Он се обратио кнезу Милошу за савет и помоћ. У писму наводи: „Ја и с онијем миран бити не могу а камо ли без онога, и зато док се од некије људи нешто не одузме бити не може, то јест у ономе пољу шта је и прије био беглук, а што је и даље ја се не мешам...“. Јасно је да од кнеза тражи да се насељеницима земља одузме и врати њему како би и даље могао да ужива њене плодове.⁸⁴ Слична ситуација нешто касније десила се и са турским чифлуцима у Горјанима. Насељени Срби нису хтели да напусте своје нове домове на захтев Турака, па је цела ствар морала да иде кнезу на разматрање.⁸⁵

Једно писмо од 25.септембра 1823.године сведочи о недаћама које су пратиле нове досељенике. Пренећемо га у целости: „*Известије*, Милован Шекуларац, Јанко Дмитровчанин из Пољана, Милоје Малетић и Мато Милутиновић из Прекала Нахије Пећске (у Арнаутлуку) туже се да им је у Петрове poste ове године 9 коња од куће нестало и кажу да су их Радун Иванешевић из Ракоши и Никола Слеччевић из Сушице исте Нахије, кад су се у Нахију Пожешку доселили, украли.“⁸⁶ Видимо да су новодосељени били опљачкани од својих сународника, који су им украли 9 коња.

Да су српски кнезови заиста бринули о досељеницима сазнајемо из једног извештаја Васе Поповића. Он је кнезу Милошу јавио да је у Пожеги делио земљу

⁸³ Т. Ђорђевић, *Из Србије кнеза Милоша*, 45-47.

⁸⁴ Н. Радосављевић, *Књажевска канцеларија. Ужичка нахија (1816-1830)*, Књига Прва, Ужице 2005, 127, Павле Штуле кнезу Милошу, Каленић, 29.март/10.април 1823.године.

⁸⁵ *Исто*, 140, Павле Штуле кнезу Милошу, Горјани 17/29.јул 1823.године.

⁸⁶ Т. Ђорђевић, *Архивска грађа за насеља у Србији за време прве владе кнеза Милоша*, Београд 1926, 449, извештај Народног суда, Крагујевац, 13/25.септембар 1823.године.

придошлицама „кои су до сада онђе обраћивали“, а која је раније одузета од Турака.⁸⁷ Међутим, нису сви имали такву срећу. Павле Штуле у једном писму поименце наводи Турке миражције који отимају земљу Србима насељеним по Гостиници. Па тако каже: „Перво што диже Тому Кремића Ибрахим Алић мирашђија је он. Марка Трифковића диже Јусуп Зуличић, мирашђија, Теодора Михаиловића Мурат Бузацић мирашчија, Мићу Јовановића Дуро мирашчија, Јована Цветковића Алија Ајдаревић.“ Такође, наводи још неколико имена Турака старинаца који су се вратили на своја имања па расељавају Србе: „Такођер Гаврила Косића диже Асан Суљић старинац, онђе и прије стао је. Јосифа Цвијетића диго је лани Авдија Окановић, Теодора Кремића лани диго је Дуро, пак сада и они оће ове друге да дигну...“⁸⁸ Очигледно је да је у питању био повратак Турака старинаца и неких који су земљу добили на мираз па су дошли по своје. Кнез Павле Штуле није био у стању да сам реши ово деликатно питање па је сељаке који су остали без земље слао код Јована Обреновића.

Крајем двадесетих година 19.века, стање у турским пограничним крајевима које су насељавали Срби било је крајње затегнуто. Рат који је Турска водила против Русије од 1828-1829.године захтевао је велике издатке становништва. У том периоду су Старовлашани, због великих турских намета, од кнеза Васе Поповића тражили помоћ у кукурузу. У писму којим је обавештавао кнеза о поменутих догађајима додаје да је чуо гласине како кметови по Старовлашкој и Новопазарској нахији прете да ће на пролеће, ако никаква помоћ не стигне из Србије, сами ударити на Турке уколико се намети не смање.⁸⁹ Да је ситуација ишла од лошијег ка горем видимо из извештаја који нам говори да су становници поменутих нахија прелазили у Пожешку нахију да купују кукуруз и кријумчаре га назад у Турску. Они који су били ухваћени жалили су се речима: „а у кога се ми данас другога уздамо да са нашим робљем промисли како ћемо живи остати, но у Бога, и нашега великога господара.“ Тиме је алудирао на кнеза Милоша.⁹⁰ Да слика буде потпунија, изнећемо извештај који је кнезу Милошу стигао са исте адресе неколико дана

⁸⁷ Д. Вуловић, *Књажевска Канцеларија. Пожешка Нахија 1815-1839*, 148-150, Васа Поповић кнезу Милошу, Чачак, 22.април/4.мај 1824.године.

⁸⁸ Н. Радосављевић, *Књажевска канцеларија. Ужичка нахија (1816-1830)*, 200-201, Павле Штуле кнезу Милошу, Рибашевина, 15/27.март 1825.године.

⁸⁹ Д. Вуловић, *Књажевска Канцеларија. Пожешка Нахија 1815-1839*, 231, Васа Поповић кнезу Милошу, Чачак, 2/14.јануар 1828.године.

⁹⁰ Д. Вуловић, *Књажевска Канцеларија. Пожешка Нахија 1815-1839*, 254, Васа Поповић кнезу Милошу, Карановац, 1/13.април 1829.године.

касније. У њему, Васа Поповић, наводи да му је посланик из Сенице јавио како су се избеглице од Гусиња, Биора и Пештери, преко 100 фамилија, сјатиле у сеничко поље „сбог које какове неправде“. На том месту чекали су згодну прилику да се преселе даље у Србију.⁹¹

У септембру 1829.године рат је завршен Једренским миром. Уговор који је тада склопљен јемчио је права Србије да присједини шест отргнутих нахија и обавезао султана да призна аутономију Кнежевине Србији.⁹² Кнез је временом почео да прима поруке које су говориле о смиривању страсти између Срба и Турака у Старовлашкој нахији.⁹³ Наде Старовлашана су се обистиниле, али на формално припајање и разграничење чекало се још неколико година. Коначно су, 29.фебруара 1834.године, становници Старог Влаха свечано положили заклетву верности кнезу Милошу.⁹⁴ На народном скупу у Драглици 1834.године, Јован Обреновић је објавио да ће се на граничној линији према Турској градити карауле. Ужички округ је имао 16 граничних караула, али њихов број стално је повећаван. Најважније су биле: на Рогачици и у Перућцу, у Рачанском срезу; у Мокрој Гори и на Кокином Броду, у Рујанском срезу; Василина чесма, у Моравичком срезу. Кнез Милош је 1836.године наредио градњу карантина уз мокрогорску караулу ради контроле санитарских услова.⁹⁵ Народ поменутих крајева могао је да одахне. Међутим, овај догађај условио је још већа миграциона кретања у годинама које долазе.

Ужички округ није био мета само Србима из околних крајева Турске. Ужице као варош са већинским турским становништвом, чинио се врло привлачан Турцима из околних места Кнежевине Србије али и Турске. Вероватно је то био разлог што су се у марту 1831.године чачански Турци преселили у Ужице.⁹⁶ Није ово био усамљени случај. Многи виђенији Турци из Босне бежали су у Ужице током побуне Хусеин – капетана

⁹¹ Исто, 255-256, Васа Поповић кнезу Милошу, Чачак, 10/22.април 1829.године.

⁹² Р. Љушић, *Кнежевина Србија*, 3.

⁹³ Д. Вуловић, *Књажевска Канцеларија. Пожешка Нахија 1815-1839*, 272, 273-274, Васа Поповић кнезу Милошу, Чачак, 2/14.мај и 12/24.мај 1830.године.

⁹⁴ Н. Радосављевић, *Књажевска канцеларија. Ужичка нахија (1830-1839)*, Књига Друга, Ужице 2006, 98-99, 176-177, Старовлашки кметови кнезу Милошу, 25.април/7.мај 1832.године, Василије Димитријевић Књажеској канцеларији, Ивањица, 20.фебруар/3.март 1834.године.

⁹⁵ Н. Живковић, *Здравствене прилике на подручју Ужица, првом половином 19.века*, Ужице 1973, 45-46, 53-55.

⁹⁶ Д. Вуловић, *Књажевска Канцеларија. Пожешка Нахија 1815-1839*, 290-291, Васа Поповић кнезу Милошу, Чачак, 7/19.март 1831.године.

Градашчевића. Кнез Милош је овим избеглицама излазио у сусрет, давајући им неопходне ствари и намирнице за несметан боравак у Србији.⁹⁷ Сличне захтеве видимо и касније, током немира које је изазивао Ејуп-паша, 1837.године. Тада је, нововарошки забит, Дервиш-бег са својом браћом прешао у Ужице.⁹⁸ Овакво концентрисање и множење муслиманског живља доприносило је затегнутости ситуације, која ће нешто касније и ескалирати и изазвати још већу кризу, познату као Ужичка кавга.

Током тридесетих година 19.века, нарочито после 1833.године, таласи избеглице били су још чешћи. У Ужички округ су углавном прелазили становници пограничних крајева, из Босне, Херцеговине, Новопазарског санџака и Црне Горе.⁹⁹ Кнез Милош се заиста бринуо о новим досељеницима, али и оним који су само изразили жељу да се преселе у Србију. Ту тврдњу можемо поткрепити кнезовим наређењем да мајка и породица извесног Саве из Старог Влаха, кога он присваја и назива својим, насели на једну баштину која је остала празна. Међутим, он у својој наредби напомиње да се нипошто не иде по њих већ да се сачекају на граници и спроведу до предвиђеног места.¹⁰⁰ У прилог овоме, можемо додати још једну кнежеву заповест. Он је од начелника Моравичког среза тражио да попише све баштине које су остале без сопственика, и да му тај списак пошаље.¹⁰¹ Вероватно је да су и ова имања раздељена новим досељеницима, као што је био случај са породицом поменутог Саве.

Међутим, није увек све ишло онако како је било замишљено. Јован Мићић, 25.јануара 1837.године, јавља кнезу да је власник баштине на коју је населио Савину породицу прошлог лета, Никола Влајкић, дошао и тражи је назад. Након што су цео проблем Никола и Савин брат представили пред кнезом, и пошто је старац Никола, који није имао потомака, изразио жељу да живи у тој кући и бере свој шљивик док је жив,

⁹⁷ Н. Радосављевић, *Књажевска канцеларија. Ужичка нахија (1830-1839)*, 44-47, 50-51, преписка сердара Јована Мићића и кнеза Милоша, Чајетина – Крагујевац, 16/28.јануар - 26.јануар/7.фебруар 1832.године, преписка Заим-бега Алилбабић и кнеза Милоша, Ужице – Крагујевац, 17/29.јануар - 26.јануар/7.фебруар 1832.године, преписка Заим-бега Алилбабића и кнеза Милоша, Ужице – Крагујевац, 8/20. - 13/25.фебруар 1832.године.

⁹⁸ *Исто*, 293-294, Јован Мићић кнезу Милошу, Чајетина, 12/24.октобар 1837.године.

⁹⁹ С. Игњић, *Ужице и околина*, 129.

¹⁰⁰ Н. Радосављевић, *Књажевска канцеларија. Ужичка нахија (1830-1839)*, 209, кнез Милош Јовану Мићићу, Крагујевац, 14/26.август 1836.године.

¹⁰¹ *Исто*, 211, кнез Милош Симу Јаковићу, Крагујевац, 2/14.октобар 1836.године.

одлучено је да морају живети заједно и у слози колико год је то могуће.¹⁰² С обзиром какве су прилике владале у времену о коме говоримо, можемо тврдити да је оваквих примера било много више. Многи староседеоци морали су, против своје воље, у своје домове примати потпуне странце, који су често долазили без ичега. Са њима су делили и кров и погачу, и добро и зло.

Кнез Милош је временом постајао ригоризнији по питању досељеника. Због тога је 24.октобра 1836.године указом одредио да се сваки нови досељеник мора испитати: „1)Откуда је пребегао, 2) Куда је и с ким пребегао, 3)Зашто је пребегао, 4)Ког је стања живота, 5)Шта је са собом пренео“.¹⁰³ Среске власти Ужичког округа, редовно су обавештавале кнеза о свим акцијама које су предузимали према избеглицама. Иако су улагали труд да свакоме од њих изађу у сусрет, нису могли утицати на све факторе који су морали да се задовоље. Неколико примера сведочи о томе. Јован Мићић је, приликом обиласка карантина у Мокрој Гори, наишао на представнике 13 фамилија из Турске. Они су га том приликом питали могу ли се населити у Србији јер су морали побећи од турских злодела. Овај случај је прослеђен кнезу Милошу, који им је, одобрио насељавање у срезу Рачанском „или где узможе бити“.¹⁰⁴ Такође, извесни Маријан Алексић и Стеван Обрадовић из Осата, изразили су, жељу да се са породицама и покретним имањем тајно пребаце у Србију. Кнез је, нешто касније, добио обавештење да се Маријан вратио натраг, док је Стеван Обрадовић успео пребацити само фамилију. Ствари које су носили са собом морали су оставити на другој страни Дрине, јер их је ухватила зора.¹⁰⁵ Начелство округа ужичког је извештавало о четири црногорске фамилије које су одбијене за насељавање у Србији. Пошто није било довољно слободне земље за њихово насељавање, кнез је одлучио да се морају вратити натраг. У вези са тим, он је наредио да се свакој породици преда по 100 гр.чар. на име путних трошкова како би могли безбедно да се врате у свој завичај. Уз писмо је послата и квита која је сведочила да су Црногорци уредно исплаћени.¹⁰⁶

¹⁰² Исто, 221-222, Јован Мићић кнезу Милошу, Чајетина, 13/25.јануар 1837.године.

¹⁰³ Т. Ђорђевић, *Из Србије кнеза Милоша*, 53-54.

¹⁰⁴ Т. Ђорђевић, *Архивска грађа за насеља у Србији*, 451, кнез Милош Јовану Обреновићу, 19.фебруар/3.март 1837.године.

¹⁰⁵ Н. Радосављевић, *Књажевска канцеларија. Ужичка нахија (1830-1839)*, 227, 231, Гајо Вилотијевић кнезу Милошу, Пожега, 7/19.март и 19.март/1.април 1837.године.

¹⁰⁶ Исто, 231-232, Начелство Ужичког округа кнезу Милошу, Ужице, 20.март/1.април.

Како бисмо још једном потврдили тезу да је кнез Милош посебну бригу водио о Црногорцима. Изнећемо неколико примера са краја тридесетих година. Јуна 1836.године, кнез је послао инструкције Јовану Обреновићу како да поступа са девет црногорских фамилија које броје укупно 59 душа. Препоручује му да их насели у Рачанском срезу по турским баштинама које су остале празне. Ако на баштинама буде турских кућа, требало их је средити и уселити.¹⁰⁷ Кнез је још једном преко капетана Гаја Филотијевића, старешине среза Рачанског, сређивао послове у вези са избеглицама. Саветовао му је да 14 црногорских фамилија које су се населиле у његовом срезу помаже десечарским житом док њихови усеви не дођу на род. Уз то, напоменуо му је да их обавести да се на њих неће вршити притисак да плаћају дажбине, већ да дају колико кад могу. Кнез даље пише: „Гледајте дакле, те ове људе Црногорце насељенике, подмирите и поутешите, нека спокојно живе и земљу своју раде“. Капетан Гајо Филотијевић одговорио је кнезу како је поступио по његовом савету.¹⁰⁸ Црногорске фамилије су, судећи по изложеном, добијале редовну помоћ све док усеви са земље коју су добили за насељавање не би дошли на род.

Године 1836. Начелство окружја ужичког добило је два опширна списка досељеника, страних држављана, који су се у том моменту налазили у окружју. Први списак садржао је имена 53 мушкарца који су из Турске са својим породицама пребегли у Србију. Код одређених имена видимо да су у Србији још од 1834.године. Поред тога, списак садржи и бројно стање њихових породица. Према томе, видимо да је укупно било 217 лица. Други списак није био потпун као први. Нажалост, изостављен је податак одакле су пребегли Срби дошли. Списак је садржао имена 64 лица који су са собом довели још 197 душа. Од тога, 40 фамилија је било насељено у Ивањицу, 18 у Васиљевиће и по три у Брусник и Даиће. Поједине фамилије су се доселиле и до две и по године пре настанка овог списка.¹⁰⁹

¹⁰⁷ Т. Ђорђевић, *Архивска грађа за насеља у Србији*, 454, кнез Милош Јовану Обреновићу, 22.мај/3.јун 1836.године.

¹⁰⁸ Н. Радосављевић, *Књажевска канцеларија. Ужичка нахија (1830-1839)*, 236, 237-238, кнез Милош Гајо Филотијевићу и Бошку Тадићу, Топчидер, 12/24.април 1837.године, Гајо Филотијевић кнезу Милошу, Рогачица, 21.април/3.мај 1837.године; Т. Ђорђевић, *Архивска грађа за насеља у Србији*, 454-455, Бошко Тадић кнезу Милошу, Крупањ, 27.април/9.мај 1837.године.

¹⁰⁹ П. Пећинар, *Сеобе корз Ужички округ у 19.веку (од 1800.до Бабинске буне)*, I књига, Ужице 2012, 48-50, први списак је капетан Ужичког среза доставио Начелству Окружја Ужичког 6/18.фебруара 1836.године, други списак је начелник Моравичког среза доставио Начелству Окружја Ужичког 24.децембра 1836/5.јануара 1837.године.

Једна група која је бројала 38 црногорских фамилија, са укупно 171 душом, населила је Пожегу и Каран 1836.године. Досељеници су углавном били из Никшићке жупе, по пет породица дошло је из Дробњака и из Пјешевица, док су две биле из Озрнића.¹¹⁰

Јован Мићић, „полковник ужички“ направио је списак људи који су пребегли у Србију између 1834.и 1836.године. Уз имена старешина породица, уредно је написано одакле су дошли и где су се населили. Ових 118 лица, колико их је било, насељено је по златиборском селима, као што су: Јабланица, Доброселица, Сјеништа, Негбина, Мокра Гора, Крива Река, итд.¹¹¹

Тридесете године 19.века биле су турбулентне за Србе где год да су се налазили. Списак страних држављана који су се населили у Рачански срез између 1830.и 1836.године, јасно сведочи о томе. Списак који је настао 1836.године, садржи имена 21 старешине домаћинства. Све укупно, било је 84 лица. Пре него што су прешли у Србију, били су аустријски, турски и црногорски поданици, и готово сви су били земљорадници.¹¹² Још једно сведочанство о досељавању 24 фамилије у села Рачанског среза, оставио нам је тефтер који је настао 1837.године. У њему су биле пописиване нове пореске главе које су досељене 1835.или 1836.године. Поред неких имена уписано је ко је дошао са њима, поједина имена стоје сама. Остало је записано само место у које су дошли, али не и одакле су дошли. У села Пљесково, Растиште и Вишесаву дошле су по две фамилије. У село Перућац доселило се шест фамилија, док се у село Стрмово доселило дванаест фамилија.¹¹³ Још један списак пореских глава из 1837.године доноси нам податке о досељавању у Ужички и Црногорски срез. Из њега видимо да се 30 фамилија доселило у Ужице и ужичка села, као што су Буар, Дубоко, Севојно и Крчагово. Још пет породица се населило у села око Пожеге: Тврдиће, Здравчиће и Милићево Село.¹¹⁴

¹¹⁰ Исто, 58, списак је саставио Павле Штуле 13/25.децембра 1836.године.

¹¹¹ Исто, 59, списак је саставио Јован Мићић 9/21.јануар 1837.године.

¹¹² Исто, 60.

¹¹³ Исто, 46.

¹¹⁴ Исто, 52-53.

Током целе 1837.године, Срби из Новопазарског санцака трпели су зулуме који су били проузроковани владавином Ејуп-паше.¹¹⁵ У Више наврата жалили су се кнезу Милошу и старешинама пограничних срезова у Србији. Такво понашање локалних турских власти терало је Србе да траже спас код султана у Цариграду. Када ни то није успело, почели су са преласцима у Србију.¹¹⁶ Кнез Милош је наредио Јовану Мићићу да ове избеглице шаље даље у унутрашњост земље. Разлог за то био је сумња да се они не би под оружјем враћали натраг преко границе и изазивали нове сукобе у Турској. Кнез је опоменуо Мићића да нипошто не иде преко границе да се меша у ствари које се дешавају у суседству.¹¹⁷ Кнез Милош је веома добро водио рачуна да ни на који начин не поквари односе са султаном. На тај начин је одржавао баланс. Са једне стране, несметано је могао да прима избеглице, док је са друге, одржавао мир који му је био потребан.

Слична ситуација догодила се крајем јула и почетком августа 1837.године. Јован Мићић је обавестио кнеза да бројне породице Нововарошана желе да пређу у Србију и да се склоне од зулума. Уз писмо му је послао и прилог у коме су Нововарошани набројали зулуме које су морали да трпе и од којих сада беже. Из тог писма можемо видети колико су Срби, из пограничних области Турске према Србији, полагали наде у кнеза Милоша и његову помоћ. Кнез је Мићићу одговорио да границу строго чува како нико не би кришом прешао у Србију, а да све избеглице пошаље у карантин у Мокрој Гори. У сврху његовог обезбеђења, требало је да одреди још 100 момака. Још једном је опоменуо Мићића да је на њему једино да прима избеглице и да се брине о њима, а да се никако не меша у прилике преко границе и да не шаље никакву помоћ. Исто наређење, кнез Милош је послао и Симеону Јаковићу, старешини среза Моравичког.¹¹⁸ Бриге ових Нововарошана потрајале су још неко време. Сјативши се на граници, чекали су да српске власти поступају са њима. Како су одбили позив Ејуп-паше да се врате назад и плате двоструки порез, са стоком коју су водили са собом спроведени су на једно поље крај Рзава како би издржали карантин. Из једног каснијег извештаја видимо да је поменути збег, који је бројао 516 душа, здрав. Кнез

¹¹⁵ С. Игњић, *Ужице и околина*, 129.

¹¹⁶ Н. Радосављевић, *Књажевска канцеларија. Ужичка нахија (1830-1839)*, 249-250, 255-256, Матеја Христић кнезу Милошу, Мокра Гора, 1/13.јул 1837.године, Трипко Пињо Јовану Мићићу, 27.јул/8.август 1837.године.

¹¹⁷ *Исто*, 257-258, кнез Милош Јовану Мићићу, Крагујевац, 31.јул/12.август 1837.године.

¹¹⁸ *Исто*, 258-261, преписка Јована Мићића и кнеза Милоша, Златибор – Крагујевац, 29.јул/10.август - 2/14.августа 1837.године, Нововарошани Јовану Мићићу, 28.јул/10.август, кнез Милош Сими Јаковићу, Крагујевац, 2/14.август 1837.године.

Милош је, у вези са тим, захтевао од средских власти да се свим Нововарошанима у збегу врати новац који им је узет за дезинфекцију. Истог дана, кнезу Милошу отишло је пет нововарошких изасланика, како би се договорили о њиховој даљој судбини. Кнез је поручио Мићићу да се избеглице могу населити где хоће, а нарочито у Ивањицу, да би била што боље насељена. Кнез додаје: „Може бити да ће неки од њи к Јаковићу, а неки к Ужицама идт.отићи, зато испитајте иј куда намеравају ићи, па подајте им и писмо спроводитељно на надлежно старешину средског да иј прими. Кажите људима да могу слободно од свог рада живети, само да се честито владају, да се чувају да не би какве тужбе на њи долазиле“.¹¹⁹ На крају, било је тако. Једни су се населили у Ивањицу и села Моравичког среза, други су отишли у Ужице и Ариље и села Рујанског среза.¹²⁰ Детаљан преглед имена избеглица и структуре њихових породица можемо видети у следећим табелама:

Табела 12. Избеглице из Нове Вароши.

Число старешина кућа	Име и презиме старешине	Има ли жени	Колико деце мушке	Колико деце женске	Има ли оца	Има ли мајку	Има ли браћу	Има ли сестре	Примечаније
1	Поп Тоша	1	1			1			
2	Поп Јова	1	2	1					
3	Поп Неша		1	1					
4	Мијаило Борисављевић		3	3				1	
5	Трипко Манојловић	1	1	1					
6	Јова Орловић	1	2						
7	Стево Орловић	1	1	1					
8	Ако Јосовић								
9	Мида Синђелић								
10	Тодо Севдић					1		2	
11	Продан Мандић	1	1						
12	Алекса Кујунчић	1	2	1					
13	Дамљан Торчовић	1	1	2		1		1	
14	Петроније Бошковић	1	3	1					
15	Марко Милетић	1					1		

¹¹⁹ Исто, 265-273, 274-275, Симо Јаковић кнезу Милошу, Витљеште, 5/17.август 1837.године, преписка Јована Мићића и кнеза Милоша, Златибор – Крагујевац, 10/22. - 14/26.августа 1837.године.

¹²⁰ Т. Ђорђевић, *Архивска грађа за насеља у Србији*, 452, Јован Мићић Савету, Чајетина, 3/15.фебруар 1838.године.

16	Максим Мутавцић	1	3	1				
17	Радован Симеуновић	1	1	2				
18	Стево Петровић	1	1	3		1	2	2
19	Гаврило Морача	1	1	1				
20	Тимотије Рајковић	1		1				
21	Јово Оровић	1						
22	Василије Миловановић	1	1	2				
23	Сава Радовић		3	3				1
24	Милан Виторовић	1		2			1	
25	Ђорђе Рабреновић	1		1				
26	Јевђеније Стевовић					1	2	3
27	Дамњан Стевовић	1	4	1				
28	Петар Лучић	1		2			1	
29	Милош Секулић	1	1					
30	Стјепан Цупа	1	2	1				
31	Миле Савичић							
32	Никола Јеремић	1	4	3		1		
33	Мића Јеремић	1	2	2				
34	Никола Поцовић	1	3	1				
35	Ђоко Тарић	1	3	3				
36	Радојица Пајовић		2	1				
37	Ђоко Синђелић	1	4	1				
38	Аврам Косовац	1				1	1	1
39	Јовица Алексић	1	3	2			1	
40	Мића Захарић		1					
41	Миле Кулић	1				1	3	
42	Перо Јаћимовић	1						
43	Милинко Бугарин	1	2	2				
44	Видоје Ранковић	1	1					
45	Никола Косовчевић	1	1					1
46	Ристо Озимковић					1	3	2
47	Аксентије Ћосовић	1	3					
48	Мијаило Ћосовић	1				1	1	1
49	Грујица Бошков	1	2	1				1
50	Спасоје Самарчија	1	3	2				
51	Миладин Виторовић	1		1		1	3	
52	Јово Манојловић	1	1	1				
53	Мијаило Манугузица	1	6	1				
54	Петроније Неволјина	1	1	2				
55	Митар Милетић	1	3	1				
56	Ђоко Парезан	1						
57	Вуле Станковић	1		1				
58	Ђоко Кулић	1	1	1				

59	Радован Пурић	1	1						
60	Митар Томић								
61	Сава Симиција	1		4					
62	Танасије Шуњевић	1	1	2					
63	Момчило Петровић	1	2	1			1		
64	Арсо Перовић					1	1	1	
65	Арсеније Ристић	1	4	2					
66	Перо Томић	1	1	2			1		
67	Продан Чађовић	1	1	1				1	
68	Андрија Дробњак					1		1	
69	Ђоко Зекавица	1	3		1			1	
70	Милован Лечић	1		2					
71	Јовић Пешић	1	1	2					
72	Антоније Дунђер	1	1	3					
73	Станиша Дрчела	1	2	2		1			
74	Јефта Преполчевић	1	3						
75	Ђоко Синђелић		2	1					
76	Марко Мутавчија	1	1	1					
77	Коста Новаковић	1	1						
78	Милентија удовица								
79	Савка удовица	1	1	2					
80	Мара Станишина	1	1						човек остао у Турској
81	Анђа Даскаловица	1	2	2					муж у Тузли учитељ
82	Стана удовица	1	3	1					
Укупно		66	112	85	1	14	22	20	320 ¹²¹

Табела 13. Избеглице из села око Нове Вароши.

Число старешина кућа	Име и презиме старешине	Има ли жени	Колико деце мушке	Колико деце женске	Има ли оца	Има ли мајку	Има ли браћу	Има ли сестре	Примечаније
1	Миљисав Новаковић	1	1	3					из Трудова
2	Марко Новаковић	1	4	3					из Трудова
3	Млађен Новаковић	1	3	2		1			из Трудова
4	Петар старац, Танасије син му	1	5	3					из Трудова
5	Антоније Ћировић	1		2					из Трудова

¹²¹ У документу стоји „Мужско, женско, старо и младо свега 400 душа“ (Н. Радосављевић, *Књажевска канцеларија. Ужичка нахија (1830-1839)*, 271.)

6	Арсеније Нишовић	1	3	3		1	2	1	из Шиповика
7	Вуксан Нишовић	1	1	3					из Шиповика
8	Вуле Пешић	1	2	1		1	1	1	из Дивље Ријеке
9	Вулић Мрвица	1		1					из Мишевића
10	Драгић Предић	1	6	4			1	1	из Мишевића
11	Бојо Прелић	1	2	2			1		из Мишевића
12	Неђељко Чоловић	1	2	4		1	2	2	из Мишевића
13	Тодор Стејовић	1	4	2			1		из Мишевића
14	Милун Славков	1	2	3					из Мишевића
Укупно		14	35	36		4	8	5	102 ¹²²

Сабирајући дате бројеве у табели добили смо број од 422 душе. Остаје нејасно како је творац овог документа, човек који је пописивао и сабирао, дошао до броја од 516 људи у збегу. Било како било, чињеница да је збег бројан остаје непобитна. Међу досељеним Нововарошанима, били су касније веома угледни Ужичани. Пре свих Нико Борисављевић, Јово Орловић, Мида Синђелић, Гаврило Морача, Максим Мутавцић, Милан Виторовић, Аврам Косовац, Андрија Дробњак, и други.¹²³ Њихове породице и потомци били су стуб ужичког грађанства. Многе фамилије постоје и данас.

Крајем марта 1838.године, у Србију је пребегло још 47 српских фамилија из Нове Вароши и околине. У том тренутку, Босански везир се забринуо да земља не остане пуста. Он је преко својих људи позвао Дервиш-бега и остале избеглице да се врате назад. Слично писмо добио је и Јован Мићић. Њега је силистар Веџи-паше замолио да окупи све избеглице и врати их натраг одакле су дошли. У вези са свим овим молбама, кнез Милош је наложио свом брату Јовану Обреновићу да оде на границу и новопридошлим избеглицама објави да се морају вратити у завичај. Разлог је био тај што је Порта прихватила њихове жалбе, а босански везир је замољен да прати извршење ових наредби. У наредним данима босански везир је сменио Ејуп-пашу. Међутим, поред свега, многе српске фамилије нису хтеле назад, већ су изразиле жељу да остану у Србији. За такве

¹²² У документу стоји „мужско, женско, старо и младо, свега 116. С варошанима 516 душа“ (Н. Радосављевић, *Књажевска канцеларија. Ужичка нахија (1830-1839)*, 272.)

¹²³ С. Игњић, *Ужице и околина*, 562, види напомену број 4.

случајеве кнез Милош је наредио да се населе у Србији, иако то није одговарало Турцима.¹²⁴

Како бисмо још боље описали о коликој се навали избеглица радило тих дана, изнећемо податке који се тичу обезбеђивања границе. Са тим у вези, кнез је од среских начелника тражио да се уз границу подигне ограда. У вези са тим, Сима Јаковић, капетан среза Моравичког, обавестио је кнеза да ће се што боље и крепкије трудити да ту наредбу спроведе у дело.¹²⁵ Мокрогорски карантин је био једини карантин на граници Ужичког округа према Турској. Када год би се појавила опасност од људске или сточне заразе, време које би се проводило у карантину је подизано на одређени ниво.¹²⁶ Пошто је ово било немирно доба на турским странама, постојала је велика могућност да постоји нека зараза. Српске власти су из предострожности, од свих који улазе у земљу, захтевали издржавање карантина. У прилог овоме можемо изнети нешто ранији рапорт, у коме видимо да се среске власти жале како су граничне карауле врло удаљене једна од друге.¹²⁷ Граничари су се жалили да не могу чувати границу када су им карауле толико удаљене јер постоје празна места на којима народ може несметано пролазити ван њиховог видокруга. Јован Мићић известио је кнеза да је граница утврђена сувом међом без икаквих проблема.¹²⁸ Граница је и у Моравичком срезу исте године потпуно ограђена. Наредбу да се ограда обнови, начелник Златиборског среза, добио је од кнеза и Савета.¹²⁹

Црногорске и херцеговачке фамилије су, током овог периода, наилазиле у неколико наврата. Један извештај из карантина говори о шест фамилија са 40 душа црногорских, које су дошле у мокрогорски карантин голе и босе. Како су рекли неко их је успут опљачкао. Директор карантина даље пита како да их прехрани и да ли да их пусти даље у Србију.¹³⁰ Недуго потом директор карантина писао је кнезу Милошу да је 9

¹²⁴ Н. Радосављевић, *Књажевска канцеларија. Ужичка нахија (1830-1839)*, 326-332, 336-337, 345-347, преписка Јована Обреновића и кнеза Милоша, Чачак – Крагујевац, 31.март/ 12.април – 3/15.мај 1838.године, Јован Герман кнезу Милошу, Београд, 17/29.април 1838.године, преписка Јована Обреновића и кнеза Милоша, Чачак – Крагујевац, 25.мај/6.јун – 31.мај/12.јун 1838.године.

¹²⁵ *Исто*, 264, Сима Јаковић кнезу Милошу, Витљиште, 5/17.август 1837.године.

¹²⁶ *Исто*, 277, Матеја Христић кнезу Милошу, Мокра Гора, 20.август/1.септембар 1837.године.

¹²⁷ ИАУ, НСЗ, фонд II, 16, 21.јун/3.јул 1836.

¹²⁸ Н. Радосављевић, *Књажевска канцеларија. Ужичка нахија (1830-1839)*, 280-281, Јован Мићић кнезу Милошу, Чајетина, 13/25.септембар 1837.године.

¹²⁹ ИАУ, НСЗ, фонд II, 375, 8/20.јун 1844.

¹³⁰ ИАУ, НСЗ, фонд II, 23, 21.јун/3.јул 1837.

фамилија Граховљана са 57 душа стигло у карантин. По њиховим речима, побегли су јер су им људи Али-паше Сточевића опљачкали и попалили куће. Уз писмо, стигао је и списак избеглих.¹³¹

Табела 14. Списак пребеглих Граховљана.

Число кућа	Име и презиме	Число мушких лица	Число женских лица	Число цела сума лица у кући
1.	Јевто Вучетић	1	5	6
2.	Илија Станић	2	3	5
3.	Милош Бјелица	3	2	5
4.	Мијаило Петровић	4	3	7
5.	Јован Вујачић	5	4	9
6.	Голуб Андријашевић	4	4	8
7.	Илија Андријашевић	2	4	6
8.	Ђорђе Андријашевић	3	2	5
9.	Аћим Комненовић	4	2	6
Укупно		28	29	57

Још један извештај са исте адресе сведочи о присуству већег броја избеглица из Херцеговине. Овог пута били су то Граховљани и Бањани. Ових 13 фамилија, са 24 мушка и 37 женских лица, чекало је даљи пролаз и насељавање у Србију. Уз њих, у карантину је било и 13 „черги Цигана“ који су такође изразили жељу да постану српски поданици.¹³² Није сасвим поуздано да су се све ове групе избеглица населиле у Ужичком округу. Судаћи по претходним извештајима у којима смо видели да је кнез Милош одређивао где ће се ко населити, можемо претпоставити да је бар део њих остао на поменутој територији.

Током септембра 1839.године у Србију је ушло неколико великих група из Црне Горе. Прва група је, са 110 породица, односно 360 лица и лошег материјалног стања, због санитарских прописа свој карантински период издржала уз саму граничну ограду. Убрзо након овога, код карауле Цигла појавила се група од 200 породица Дробњака. Још већу бригу задала је група од 470 лица на Јаворском састанку. Окружне власти су, због лошег

¹³¹ Н. Радосављевић, *Књажевска канцеларија. Ужичка нахија (1830-1839)*, 278-279, Матеја Христић кнезу Милошу, Мокра Гора, 1/13.септембар 1837.године.

¹³² *Исто*, 295, Матеја Христић кнезу Милошу, Мокра Гора, 15/27.октобар 1837.године.

приноса житарица те године, биле у великој неприлици. Ипак, успели су да их прехране, давајући им по пола оке брашна дневно по особи. Касније су многе породице расељене по унутрашњости. Година 1840.била је још гладнија а избеглице још бедније. Мокрогорски карантин је 13.маја примио 113 лица, а сутрадан још 899. Тих дана, границу су прелазила и читава братства бежећи од глади и насиља.¹³³ Те године, због изузетно тешке глади, кнез Михаило морао је укинути помоћ за најугроженије, избегличку сиротињу, која је до тада добијала по пола оке брашна дневно.¹³⁴

Начелнику Златиборског среза наложено је да се сви који дођу на границу између карантина и састанка на Јавору, под стражом прате у карантин. Напоменуто је да се посебна пажња обрати на блудничење, јер ће за те преступе одговарати стражари.¹³⁵ Нешто касније, начелник среза је граничним буљубашама наредио да се сви честити Срби који беже од зулума на нашу страну примају, али да морају одлежати карантин и да се санитарски прописи не смеју кршити.¹³⁶ У вези са тим, Министарство унутрашњих дела писало је начелнику среза да се сви они који илегално пређу границу хапсе и прослеђују у карантин. У карантину је требало да проведу прописани период, док би ствари које су код њих заплењене требало пописати.¹³⁷ Да су власти заиста бринуле о санитарским прописима можемо видети из још неколико извештаја. Начелник среза је, приликом обиласка границе, приметио да се избеглице до карантина прате сеоским путевима којима се користе мештани пограничних села. Да би смањио могућност потенцијалног ширења заразе, наредио је да се од тог тренутка избеглице до карантина прате уз саму граничну линију.¹³⁸

Уставобранитељски режим (1842-1858) сусретао се са сличним проблемима и бројним досељеницима. У неколико наврата, граница, коју су бранили мобилисани сељаци, била је под притиском. Наступањем глади 1847.године, избеглице које су захтевале помоћ и пролаз у Србију говориле су „у Црну Гору немају куда, у Турску не смијемо нити оћемо, па кад ће нас Турци сијећи, боље да то Срби чине“. Алудирајући на

¹³³ Н. Живковић, *Здравствене прилике на подручју Ужица*, 127-128, 148-150.

¹³⁴ Н. Живковић, *Окружење ужичко половином 19.века*, Ужице 1985, 74.

¹³⁵ ИАУ, НСЗ, фонд II, 77, 30.мај/11.јун 1839.

¹³⁶ ИАУ, НСЗ, фонд II, 92, 1839.

¹³⁷ ИАУ, НСЗ, фонд II, 134, 2/14.август 1840.

¹³⁸ ИАУ, НСЗ, фонд II, 145, 15/27.мај 1840.

тешко стање ствари. Турци су 1849.године Србе пописивали за војску. То је био разлог да се на граници Ужичког округа појави група од 131 српског младића, тражећи азил. У Србију су ушли тек из трећег покушаја, и то након издржавања времена у карантину.¹³⁹

Поред појединачних прелазака, постоји и неколико спискова који нам сведоче о великим групама које су бежале из Босне у том периоду. Први списак садржи детаљне пописе 9 породица са 67 чланова, које су пребегле због турског зулума. Сви су прешли границу на Гвоздачком пољу током друге половине августа и прве половине септембра поменутог године.¹⁴⁰ Други списак, такође, садржи детаљне спискове чланова 23 домаћинства који су прешли границу између августа 1845.и јула 1846.године. Разлог бекства за ових 235 лица био је турски зулум. Након што су сви одлежали карантин у Мокрој Гори, упућивани су у Ужице у даљу надлежност.¹⁴¹

Ужички округ, нови, већи талас избеглица осетио је тек шездесетих година 19.века. Тада се примећује појачан притисак црногорских и херцеговачких фамилија.¹⁴² Глад која је 1860-их година натерала Црногорце и Херцеговце ка граничним прелазима, била је неиздржива. Само 7.октобра 1863.године, границу је прешло 80 фамилија са 405 душа. Изразили су жељу да се настане у Ужичком округу.¹⁴³ Како бисмо још више поткрепили ову тврдњу, изнећемо податке из три извештаја који садрже податке о 94 црногорске фамилије са укупно 533 члана. Сви они су, током октобра и новембра 1863.године, прешли границу и од Начелства Округа Ужичког тражили дозволу да се населе у Србији.¹⁴⁴

Колико је досељавање било интензивно, видимо из тромесечног извештаја Округног начелства, где стоји да је до марта месеца 1867.године, у Ужице дошло 177 црногорских фамилија. Само у априлу 1868.године, границу на Јавору прешло је 50

¹³⁹ Н. Живковић, *Ариљски летопис 1804-1880*, Ариље 1981, 226, 240.

¹⁴⁰ П. Пећинар, *Сеобе корз Ужички округ*, I књига, 112-113, списак је настао од четири извештаја које је Начелство Рачанског среза слало Начелству Округа Ужичког, и то: 17/29.августа, 21.августа/2.септембра, 12/24.септембра и 20.септембра/2.октобра 1845.године.

¹⁴¹ *Исто*, 120-124, списак је настао од шест извештаја које је Начелство Рачанског среза слало Начелству Округа Ужичког, и то: 19.фебруара/3.марта, 25.марта/6.априла, 21.јула/2.августа, 4/16.августа, 13/25.августа и 29.августа/10.септембра 1846.године.

¹⁴² С. Игњић, *Ужице и околина*, 130, 133-134.

¹⁴³ Н. Живковић, *Ариљски летопис*, 356.

¹⁴⁴ П. Пећинар, *Сеобе корз Ужички округ*, I књига, 308-311, извештаји су настали 9/21.октобра, 22.октобра/3.новембра и 4/16.новембра 1863.године.

фамилија из околине Сјенице и Нове Вароши. Пошто су досељеници били у веома лошем материјалном стању, а буџет који је држава издвојила за њихово збрињавање недовољан, многи угледни Ужичани, међу којима и Дамјан Орловић, потомак досељеника из Нове Вароши, скупљали су прилоге за преко потребну помоћ. Велики број црногорских досељеника срећемо 1872.и 1873.године из истих разлога као и десет година раније. У априлу 1872.године, у два таласа, срећемо 17 породица са укупно 115 чланова, махом из Црне Горе. Већина их је послата у Ивањицу, док је део њих упућен у унутрашњост Србије да се сами сналазе.¹⁴⁵ У септембру наредне године наишла су још два таласа избеглица које су се сјатиле у Ужице. Први је чинило 26 фамилија, а други 137 досељеника. Оба таласа стигла су преко Мокре Горе. Октобра исте године, ужичке власти су имале проблем са смештајем 179 нових избеглица које су дошле из Херцеговине.¹⁴⁶

Одлука Владе Србије да Црногорце насељава у околини Кладова, није се свидела онима којима је намењена. Правдајући се да им је поменути крај шкодљив по здравље, износили су захтеве да се населе у Ужичком крају, који је климом и рељефом био налик њиховом завичају. Многи Црногорци радије су бирали да се врате у Црну Гору него да иду у источну Србију.¹⁴⁷

Избијање устанка Невесињске пушке у Херцеговини, 9.јула 1875.године, изазвало је још неколико устанака у околним крајевима Турске у којима су живели Срби. Један такав десио се у августу 1875.године, на простору западне Старе Србије, код Пријепоља, у селу Бабинама. Бабинска буна проузроковала је последњи велики миграциони талас који је населио многе делове Ужичког округа.¹⁴⁸ Доказе за то налазимо у писмима које је примао начелник Златиборског среза. Он је већ 16.априла 1875.године, добио писмо у коме стоји: „Начелство препоручује вам да ви одма дозволите пребеглим фамилијама да иду у внуреност но само да одма начините списак, и да назначите ко је гди по имену старешине отишао, и где ће се настанити са колико душа. Ово ћете одма учинити па списак што пре послати амо.“ (Прилог 1.) Да је ствар била хитна говоре ове подвучене

¹⁴⁵ П. Пећинар, *Сеобе корз Ужички округ у 19.веку (од Бабинске буне закључно са 1900.годином)*, II књига, Ужице 2014, 15, надзиратељ састанка Василине чесме Начелству Окружја Ужичког, 16/28.априла 1872.године.

¹⁴⁶ Н. Живковић, *Ариљски летопис*, 356; С. Игњић, *Ужице и околина*, 133-134.

¹⁴⁷ С. Игњић, *Ужице и околина*, 134.

¹⁴⁸ С. Игњић, *Ужички крај у време Босанско-херцеговачког устанка и Српско-турског рата 1875-1876*, сепатар Војноисторијског гласника бр.4/1962, 76.

речи у оригиналу. Списак, који је остао ван нашег видокруга, послат је у Начелство већ 28.априла.¹⁴⁹ Поједини групни прелази, како видимо, почели су нешто раније од избијања самог устанка у Херцеговини и у Бабинама. Само између 5.и 11.априла 1875.године у Ужице је дошло 385 избеглица.¹⁵⁰ Да бисмо употпунили слику страдалника, цитираћемо једну српску изреку која је настала у овим бурним временима. Она гласи: „Тешко селу ће паша заноћи“.¹⁵¹

¹⁴⁹ ИАУ, НСЗ, фонд II, 3589, 16/28.април 1875.

¹⁵⁰ С. Игњић, *Ужице и околина*, 135.

¹⁵¹ Н. Живковић, *Ариљски летопис*, 376-377.

Прилог 1. Писмо Начелства окружја среском начелнику 16.априла 1875.године.

Начелству Сеча Земског Начелства,
Начелство окружја је васи
дави одна дозвола средити Српским
да иду унутра по селу да одна на
се са сеом, и да начелство Најседи по имену
Српским са сеом, и да се настанати
са томо душом.
Ово је одна у чини са сеом
што је одна са сеом.

№. 4003
16. Априла 1875. год
Ужице
Среском
Милошковићу

Милошковићу
Ј. Ј. Ј. Ј.

По избијању побуне, стање на граници било је крајње затегнуто. Бегунаца је било на све стране, већина њих није ни пописана. Сви су били уверени у тежину живота у крајевима из којих су долазили. Многи су привремена уточишта налазили код сеоских домаћина, који су их свесрдно примали у своје домове, шупе и прихватилишта.¹⁵² На тај

¹⁵² Н. Живковић, *Ужички округ 1865-1880*, Ужице 2000, 220-223.

начин и они су ризиковали да страдају од турских пљачкашких упада којих је у том периоду било доста. Један такав догодио се на имању извесног Борисава Микавице из Мокре Горе. Он је у Чајетини сведочио да је из Турске прешло око 100 наоружаних пљачкаша, који су му опљачкали кућу. По његовим речима, украли су му ствари у вредности од 50 дуката цесарских. Поред тога страдала је имовина још пет домаћина који су из Турске пребегли овамо, а он их примио у своју кућу. Њихова украдена имовина вредела је још 250 дуката, тако да је штета износила укупно 300 дуката цесарских. Он је молио власти да ствар што пре реши и да се сиротим људима помогне. Борисав, даље у извештају, тврди да је међу пљачкашима било Турака из Вишеграда.¹⁵³ Како су српске власти овај случај решиле, остаје изван нашег домаћаја. Међутим, јасан је сведок недаћа и страдања кроз које су пролазиле српске избеглице тог времена.

Почетком зиме 1875.године, Министарство унутрашњих дела донело је одлуку да се избеглице које се налазе по златиборским селима издржавају из општинских каса и кошева. Такво стање је требало да потраје „бар неко кратко време“. Уколико буде било потребно, ствар ће се даље разматрати и доносити нове одлуке.¹⁵⁴ Затечена ситуацијом, Влада Кнежевине Србије доносила је одлуке у ходу, како би на најбољи могући начин успела да се извуче из кризе. Помоћ коју су избеглице тражиле била је заиста неопходна. Колико су ти захтеви били бројни, можемо видети из следеће табеле која представља списак бегунаца из Турске који су од државе Србије тражили ђебад као милост:¹⁵⁵

Табела 15. Списак избеглица које су тражиле ђебад као милост

	Име и презиме	Место у које се доселио
1	Раде Мршовић	Качер
2	сироче код Рада Ступића	Качер
3	Милован Житић	Шљивовица
4	Миле Сикира	Шљивовица
5	Обрад Ћирковић	Крива Река
6	Антоније Секулић	Крива Река
7	Симо Мићевић	Стапари

¹⁵³ ИАУ, НСЗ, фонд II, 3619, 19.септембар/1.октобар 1875; С. Игњић, *Ужице и околина*, 135, погледати напомену 30 и 31 на страни 563. Врло је могуће да се овде ради о истом извештају, у коме се наводи „списак 44 фамилије са 340 лица које се желе населити у околини Ужица“.

¹⁵⁴ ИАУ, НСЗ, фонд II, 3624, 4/16.новембар 1875.

¹⁵⁵ ИАУ, НСЗ, фонд II, 1875.

8	Ружа удова	Стапари
9	Илија Лојаница	Дрежник
10	Станојка удова	Рожанство
11	Недељко Видаковић	Рожанство
12	Босиљка удова Нешковића	Мокра Гора
13	Петра удова Видаковића	Мокра Гора
14	Обрен Томић	Мокра Гора
15	Симеун Батавић	Доброселица
16	Сава Танасковић	Доброселица
17	Љубисав Карјановић	Љубиш
18	Д... Грујовић	Доброселица
19	Милосав Симовић	Доброселица
20	Стана Полића	Доброселица
21	Илија Мандић	Драглица
22	Медосавка Бјелић	Драглица
23	Вукоман Превић	Гостиље
24	Јеротије Пештерац	Гостиље
25	Радован Оташевић	Драглица
26	Јован Чупић	Биоска
27	Јована удова Латавића	Биоска
28	Којо Бабић	Сјеништа
29	Вукадин Ђуровић	Сјеништа
30	Миле Кулић	Семегњево

Из овог списка можемо приметити и да је ових тридесет избеглица било расуто у 14 златиборских села. Судећи по томе, са сигурношћу можемо тврдити да су и остала села на Златибору примала избеглице тих година.

Да је број избеглица био огроман и ван сваких очекивања, можемо закључити из списка које су у то време правили начелници срезова у које су избеглице смештане. Ретко који списак је садржао мање од 40, а неретко и преко сто фамилија које су тражиле спаса у Србији. Избеглице су углавном биле лошег материјалног стања. Многи од њих су, поред чланова породице, водили и стоку са собом. Насељавани су у Ариљски, Рачански, Црногорски срез и варош Ужице. Сигурно је да је један део избеглица напустио Ужички округ и отишао у неки други округ у Србији. Само један списак, на коме су пописане избеглице које су насељене по општинама Црногорског среза, садржао је имена 729 мушкараца који су уз себе имали 679 особа женског пола. Сличан списак постоји и за

насељене у Ариљском срезу. У њему је пописано 339 лица мушког и 498 лица женског пола.¹⁵⁶

Начелник Ужичког округа је упозорио Министарство унутрашњих дела да је, од децембра 1875.године до средине јула 1876.године, у околину Ужица дошло 9.726 лица. Напомиње да су окружне власти до сада издале 300.000 гроша као помоћ тим избеглицама. Предлагао је да се избеглице упуте даље у ваљевски, чачански и руднички крај. Иако је постојао одређен број хуманитарних организација, ужичко Окружно начелство писало је апел братским општинама за помоћ у збрињавању страдалника. Писали су: „Петнаес хиљада душа осим плавога неба над собом и земље под собом немају ништа више...”¹⁵⁷

Током 1876.године Влада Кнежевине Србије била је неодлучна у вези са избеглицама. Министарство унутрашњих дела је, пред почетак рата 1876.године, издало наређење Ужичком Окружном начелству да све фамилије из Вишеграда и Нове Вароши које покушају да пређу овамо, врате назад. Поред тога многи су и добровољно изразили жељу да се врате. Све то било је у вези са немогућношћу српске Владе да изађе у сусрет свим захтевима за помоћ.¹⁵⁸ Након престанка ратних дејстава у Босни, Херцеговини и Новопазарском санџаку и пораза Србије у Првом српско – турском рату, захтеви за повратак су се умножили. У вези са тим, а према упутствима окружног начелства, настао је овај списак породица из Босне:¹⁵⁹

Табела 16. Списак породица из Босне које су изразиле жељу да се врате.

	Име и презиме	Где је живео	Са њим		Свега
			мушких	женских	
1	Максим Колашинац	Никојевићи	3	4	7
2	Павле Колашинац	Љубиш	6	5	11
3	Јован Марјановић	Чајетина	6	6	12
4	Митар Цмиљанић	Чајетина	3	7	10
5	Милован Главоња	Чајетина	1	5	6
6	Арсеније Бучевац	Чајетина	3	2	5

¹⁵⁶ П. Пећинар, *Сеобе корз Ужички округ*, II књига, 48, 49-64, 70-79, 80-88, 89-98, 113-116, 117-134, у овом случају ради се о великом броју списка који су у Начелство Окружја Ужичког стизали од септембра 1875.и током целе 1876.године, закључно са 4/16.новембром.

¹⁵⁷ С. Игњић, *Ужице и околина*, 136-137.

¹⁵⁸ *Исто*, 138.

¹⁵⁹ ИАУ, НСЗ, фонд II, 3684/6, 5/17.април 1877.

7	Марко Мартиновић	Врела	5	2	7
8	Миљисав Цмиљанић	Рожанство	2	2	4
9	Јован Цмиљанић	Драглице	1	3	4
10	Аврам Кнежевић	Равни	3	5	8
	Укупно		33	41	74

Десет породица, са чак 74 члана, било је спремно да се врати назад на своје старе баштине. Још 156 лица прешло је у Босну 6.априла, код Запољине карауле. Дочекали су их органи турских власти из Вишеграда. Четрнаестог априла исте године, још 20 фамилија је одлучило да се врати у Новопазарски санџак. Окружно начелство одобрило захтев Вука Рађена да се, са 12 другова, 2 коња и нешто пртљага, врати назад у Херцеговину. Одобрено им је да границу пређу код карауле у Доброселици, јер им је Мокра Гора била далеко. Напомињу да, ако им се још нека херцеговачка фамилија успут прикључи, пропусти и да им се не чине никакве сметње већ олакшања.¹⁶⁰ Српска Влада је, исцрпљена ратом, у оваквим случајевима врло радо излазила у сусрет свим захтевима. На тај начин је са својих плећа скидала сувишни терет.

Док су се једни враћали назад, други су и даље тражили помоћ. Србија је, исто тако, радо примала све који су имали часне намере и чисту прошлост. Петар Поповић, начелник среза Златиборског, добио је наређење да добро мотри на групе избеглица из Босне које су постале све учесталије. Бежали су од регрутације у турску војску. Наређено му је да обрати пажњу јер међу њима има нечастивих и подозривих људи који желе да се настане у унутрашњост Србије. „Па када се појави да је каква подозрива и неваљала ма у каквом погледу личност побегла, да је не пуштате даље у нашу земљу већ да је одмах још с границе враћате натраг, јер нисмо дужни и такве личности ни за најкраће време трпети у нашој земљи“.¹⁶¹ Иако је Влада Кнежевине била спремна да, у најтежим временима, прими све којима треба помоћ, водили су рачуна о профилима личности свих досељеника. Пример видимо и када је у среско начелство стигло наређење да се обрати пажња на турске избеглице, јер је могуће да међу њима има шпијуна. Такве је требало одмах удаљити са границе и у унутрашњост земље слати под надзором.¹⁶² Закључујемо да је

¹⁶⁰ ИАУ, НСЗ, фонд II, 3696/1227, 21.јул/2.август 1877.

¹⁶¹ ИАУ, НСЗ, фонд II, 3696/1110, 19/31.мај 1877.

¹⁶² ИАУ, НСЗ, фонд II, 3714/-, 26.август/7.септембар 1877.

међу Србима који су бежали од турских зулума било и самог муслиманског живља. Међутим, постојала је сумња да су неки дошли ради шпијунаже. Такве су, среске власти, испраћале даље у Србију под надзором да би се ове сумње и утврдиле.

Други Српско – турски рат завршио се повољним исходом по Кнежевину Србију. Добила је територијално проширење и независност. Међутим, српски народ у Босни и Херцеговини и Старој Србији, није испунио своје наде. Босна и Херцеговина је припала Аустро – Угарској. Граничари Кнежевине Србије у Ужичком округу, морали су још једном да се брину о избеглицама. Овог пута бежали су од другачијег непријатеља. Самим тим и њихова структура је била другачија. Окружно начелство је дало упуте како би у одређеним ситуацијама требало поступити. Требало је добро обратити пажњу ко је наоружан, а ко не. Цивили би одмах били пропуштани у унутрашњост земље. Међутим, сви који су били наоружани, били то Срби или Турци, морали су предати своје оружје. Уколико би одбили, граничари су добили наредбу да их силом врате назад. Сав саобраћај према Босни тих дана био је обустављен, осим на прелазима на Мокрој Гори и у Великом Зворнику.¹⁶³ Оба народа, у овом случају, бежала су од окупације Аустро – Угарске монархије. Касније су Аустро – Угарске власти тражиле да се што већи број „Бошњака“ који су пребегли врати назад у Босну преко Зворника.¹⁶⁴

Поред свега овога многи су мислили да ће много лакше поднети аустријско поданство од турског. У вези са тим, настали су опширни спискови фамилија које су желеле да се врате на своја стара огњишта у Босни и Херцеговини. Један такав списак, који је настао 1.октобра 1879.године, садржао је податке о 462 фамилије.¹⁶⁵

Становништво Ужичког округа се од 1815.до 1844.године знатно умножило. Као што смо већ видели, број харачких глава 1815.године износио је 4.010, док је 1832.године тај број износио три пута више, 12.582 харачке главе. Пошто су први прави пописи рађени после 1832.године, тачан број становника можемо пратити тек од тада. Ужички округ је 1834.године имао 51.098 становника, а 1844.године 73.813 становника. Број становништва се за ових десет година увећао готово за половину, односно за 22.715 становника.

¹⁶³ ИАУ, НСЗ, фонд II, 3745/8582, 27.септембар/9.октобар 1878.

¹⁶⁴ С. Игњић, *Ужице и околина*, 139.

¹⁶⁵ П. Пећинар, *Сеобе корз Ужички округ*, II књига, 167-183, Начелство Округља Ужичког шаље два списка Министарству унутрашњих дела 20.новембра/1.децембра 1877 и 1/13.октобра.1879.

Темпо умножавања становништва Ужичког округа успорио је у годинама које су уследиле. На попису из 1863.године видимо цифру од 98.774 становника, што представља увећање од 24.961. Међутим, тај број представља трећину броја становништва из 1844.године. Имајући у виду да је између ова два пописа прошло скоро две деценије, схватамо колико је стопа раста опала. Такође, морамо поменути да је 1874.године Ужички округ имао 114.502 становника, тако да је увећање износило само 15.728 становника. Док је 1884.године то повећање износило само 12.024 становника. Да бисмо слику употпунили, приказаћемо табелу и графикон са процентуалним приказом стопе раста становништва у овом периоду:

Табела 17. Процентуални приказ стопе раста становништва у Ужичком округу 1844-1884.

Година	Становника	Апсолутно	У процентима
1834.	51098		0,00%
1844.	73813	22715	44,45%
1863.	98774	24916	34,97%
1874.	114502	15728	15,92%
1884.	128526	14024	12,25%

Графикон 2. Процентуални приказ стопе раста становништва у Ужичком округу 1844-1884.

Дакле, стопа раста драстично је опала, са великих 44,5% 1844.године на само 12% колико је износила 1884.године. Била је нижа за готово три четвртине.

Хронолигија досељавања може се свести на четири таласа, и то: непосредно након Другог српског устанка, 1833/34, 1837. и 1875. године. Ужички округ, током овог периода, населило је становништво које је бежало из Црне Горе, Босне, Херцеговине и Новопазарског санцака. Порекло досељеника који су населили ужичку Црну Гору било је разнолико. Породице из Старог Влаха чиниле су 22,63%, од Нове Вароши 9,95%, од Вишеграда и Прибоја 6,58%, од Пријепоља 6,44%, од Црне Горе и Дробњака 3,20%, од Горњег Подриња 3,06%, од Пљеваља 3,96%. Са мањим улогом од наведених, следе породице досељене од Сјенице, Херцеговине, Осата, Куча, Грахова и Братоножића. Златиборска села углавном су насељена током 1833/1834. године. Структуру становништва чине породице: из Полимља, њих 169; из Херцеговине, 48 породица; из Босне, 34 породице; из Црне Горе и Брда, 19 породица; из Котора, Косова Поља, Полома и Костура у Турској, 3 породице. Остали насељеници били су из околних крајева Кнежевине Србије. Етничка слика рачанског краја досељавањем нових породица потпуно је измењена. Старинци, који су били знатно питомији од придошлих брђана, били су потпуно потиснути. Досељенике су чинили Црногорци и делом Херцеговци са 27,70%; становници Новопазарског санцака 18,20%; Осаћани и Бирчани са 12,20% итд.¹⁶⁶ На овај начин формирана су села и вароши у Ужичком крају са фамилијама које и данас можемо сретати. Сва каснија досељавања на ово подручје из поменутих крајева, Црне Горе, Босне, Херцеговине и Новопазарског санцака, били су појединачни случајеви и нису утицали на етничку слику становништва.¹⁶⁷

Исељавање или Турци одлазе

„Запантио сам Турке док су били у Ужицу. Запантио сам кад је био читав Град са дебелим зидом наоколо и гвозденом капијом и све оне карауле на Граду, у којима, кажу да су топови стајали. Дивно је било погледати Град са Татинца и друге брда како се по њему бијеле куле као да су од сира. Но то је било до 1862. године а тада је одзвонило и Турцима и Граду са његовим кулама.“¹⁶⁸ Овако је о Ужицу и ужичким Турцима писао

¹⁶⁶ Љ. Павловић, *Ужичка Црна Гора*, 33-36; Љ. Мићић, *Златибор*, 441-443; Љ. Павловић, *Соколска нахија*, 349-350; С. Игњић, *Ужице и околина*, 130-131.

¹⁶⁷ С. Игњић, *Ужице и околина*, 139.

¹⁶⁸ М. Т. Радовић, *Самоуки рукотис*, Ужице 2006, 19-20.

Миладин Радовић у свом *Самоуком рукопису*, алудирајући на њихово коначно исељавање које се догодило крајем 1862.године. Историја Турака, односно муслимана, у Ужичком округу, али и у целој Србији, током 19.века, јесте историја расељавања и исељавања.

Расељавање турског становништва започето је још 1804.године паљењем ханова и протеривањем Турака у градове. На тај начин уништена је турска организација власти и очишћена унутрашњост земље. Овакво стање задржало се и након Другог српског устанка. Тек је Другим Хатишерифом, 1830.године, било предвиђено исељавање Турака из свих градова, осим оних који су називани царским. Међу таквима било је и Ужице.¹⁶⁹ Ово је био разлог због кога су многи Турци из околних округа прелазили у Ужице. Међутим, из истог разлога, расељене су многе варошице у Ужичком округу.

Јоаким Вујић сведочи да је у Ужицу 1826.године имало 1200 турских и само 80 српских кућа. Додаје да је видео до 20 турских џамија, од којих је са целим минатерима било 8, док су остале биле порушене. У вароши је било око 200 дућана.¹⁷⁰ Андреј Арчибалд Патон, у свом путопису из 1843.године, наводи да је од ужичких Турака добио информацију да у Ужицу живи до 3.500 муслимана и 600 Срба. Његов разговор са окружним начелником, Миљцом Трифуновићем, даје општи утисак међусобних односа муслимана и Срба. Начелник је говорио да живе у подношљивим односима, али да се Турци буне када Срби јашу коње и када певају у гори и пуцају у ваздух приликом славља.¹⁷¹ Године 1844. у Ужицу је било 723 турске куће са 3.695 душа, док је Срба било 707 душа у 174 куће. Турци су имали 15 џамија и две школе. Уз то, ужичка тврђава је била седиште царског гарнизона.¹⁷² Ами Буе је, у свом путопису из 1854.године, забележио кратак податак о Ужицу: „Град, изграђен на тлу јако неуједначеном, исто као и у Босни, сачињен је од једне уске улице с дућанима и великог броја белих кућица, расутих и окружених оградом. Броји 897 кућа или 4.402 душе, међу којим 3.695 чине Словени мухамеданци, који заузимају 723 куће. То је седиште главног заповедника и суда округа Ужице, тако исто и центар епископије.“¹⁷³ Овде је очигледно да је Ами Буе преписао податке са пописа који је рађен десет година раније, стога их нећемо узети у обзир. Још

¹⁶⁹ Р. Љушић, *Државност*, 65, 96, 102-103,

¹⁷⁰ Ј. Вујић, *Путешествије по Србији*, Горњи Милановац 1999, 125-126.

¹⁷¹ Ж. Ћирић, *Старо Ужице у записима*, Ужице 1985, 33-36.

¹⁷² Ј. Гавриловић, *Речник*, 180.

¹⁷³ Ж. Ћирић, *Старо Ужице*, 39.

један опис Ужица који је изашао из пера Стојана Обрадовића, сведочи о сличним односима у броју становника једне и друге вере. Он наводи да је у вароши 1855.године живело 1.746 Срба, 382 душе „Цигана вере мухамеданске“, и на крају било је, 5.010 душа Турака у 689 кућа. У Ужицу је те године живело укупно 7.138 становника.¹⁷⁴

Поред Ужица, Турци су живели и у Пожеги. Они су исељени тек 1830.године. До тада, Срба у Пожеги готово да није ни било. Тек након одласка Турака, Срби почињу да се уселјавају из околних села. Већи демографски скок Пожега је доживела 1832.године услед Курлагине буне, када су Срби из Ужица пресељени у ову варошицу. Међутим, већ 1835.године, кнез Милош морао је променити одлуку. Због константних жалби на лоше услове живота и немогућност зараде, Ужичани су враћени натраг својим кућама.¹⁷⁵

Турци који су живели у Соколској нахији били су под заштитом града Сокола. Кнез Милош је, тек 1834.године, силом раселио њихова села. Тада су сви муслимани прешли у Соко, Босну и Зворник. Њихова имања, која је откупила држава, подељена су досељеницима из Црне Горе, Новопазарског санџака, Старог Влаха и Босне.¹⁷⁶ На тај начин, сви делови Соколске нахије, који су касније ушли у састав Ужичког округа, остали су без муслиманског живља.

Коначним формирањем Ужичког округа, 1839.године, Турци су живели још само у Ужицу. Суживот Срба и Турака био је турбулентан, приморан и непотребан. Ватри која тиња потребно је врло мало да се разгори. Тако је и сукоб дојучерашњих комшија, који су били потковани мржњом једних према другима, ескалирао у крваве обрачуне, паљевине и освете. Почетком 1862.године атмосфера је толико узаврела да су ужички Срби организовали страже по целој вароши наспрам Турака. Инцидент који се догодио у Београду 5.јуна 1862.године био је повод Србима да направе одлучујући корак. До тада су гореле по једна, две турске куће. Те ноћи, 25.августа 1862.године, горела је цела турска чаршија. „Гледао сам онаи пожар са Татинца. Слушао сам онај прасак и падање кућа. Ватра је била, чини ми се, у небо ударила.“ – сведочи Миладин Радовић. Пламен је био

¹⁷⁴ Исто, 41-42.

¹⁷⁵ Д. Лапчевић, *Ужичка Пожега, у Ужички крај, насеља, порекло становништва, обичаји*, прир. Б. Челиковић, Београд 2010, 384-385.

¹⁷⁶ Љ. Павловић, *Соколска нахија*, 340; Š. Hodžić, *Migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije u sjeveroistočnu Bosnu između 1788-1862*, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, knjiga II, Tuzla 1985, 65-66.

толико јак да је његов одсјај сазвао народну војску из околних села, а уз њу и мноштво народа чије су намере биле разнолике. Турци су, са друге стране, бежали у Град и у своје махале планирајући противнапад. Коначно, борбом су приморани на повлачење у тврђаву, у којој су били опкољени. Конференција у Канлици одредила је њихову судбину. Требало је да се иселе из Ужица и да оду у Босну. До 28.септембра сви муслимани напустили су варош и тврђаву на Ђетињи. Најновија истраживања показују да је исељено 2.049 одраслих и 917 деце. Иза њих је остало 550 кућа.¹⁷⁷

Муслимани, мухацири, из Ужица населили су се углавном у Зворничком санцаку. На овај начин Порта је желела да ослаби српски фактор у источној Босни и смањи могућност избијања побуна.¹⁷⁸ Њихов распоред можемо видети у табели, која је настала на основу спискова из 1863.године:¹⁷⁹

Табела 18. Насељавање ужичких мухацира у Зворничком санцаку 1862-1863.године.

Место	Домова	Мушкараца
Доња Тузла	24	68
Бјељина	23	58
Јања	4	10
Брезово Поље	89	215
Горња Азизија	235	491
Доња Азизија	144	304
Грачаница	14	24
Власеница	3	18
Сребреница	22	55
Свега	558	1243

Узимајући у обзир да се дати подаци односе само на мушке чланове породица, можемо претпоставити да је укупан број муслиманских колониста био већи бар за једну хиљаду. Та цифра се на крају може упоредити са већ изнетим подацима од 2.049 одраслих са 917 деце, из 550 домова.

¹⁷⁷ М. Радовић, *Самоуки рукопис*, 23-25; Н. Живковић, *Ужице 1862: о једном раздобљу из историје ужичког краја*, Ужице 1981, 217-334, 379-391; С. Игњић, *Ужице и околина*, 63-81; Š. Hodžić, *Migracije muslimanskog stanovništva*, 66-67, 141.

¹⁷⁸ С. Игњић, *Муслиманска имања у Ужицу, у Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1867.год.*, Београд 1967, 377-378.

¹⁷⁹ Š. Hodžić, *Migracije muslimanskog stanovništva*, 78-137.

Уз ово постоји један посебан списак ужичких мухаџира који су се населили у кладањски кадилук Сарајевског санџака. Њих је било укупно 4 породице са 9 мушких чланова.¹⁸⁰

Споразуми о исељавању муслимана, које су склопили Србија и Турска, нису се односили на Роме исламске вероисповести. Због тога су многе муслиманске породице и муслиманска сиротиња, који нису били вољни да се селе, почели да се изјашњавају као Роми. Највише је било оних из града Сокола. Пошто су се углавном бавили надничењем и занатством, насељени су у Ужицу, Ваљеву, Крупњу и Лозници. Неколико родова насељено је и у Рачанском срезу, првенствено у Бајиној Башти. Многи од њих, касније су променили веру и постали православни хришћани.¹⁸¹

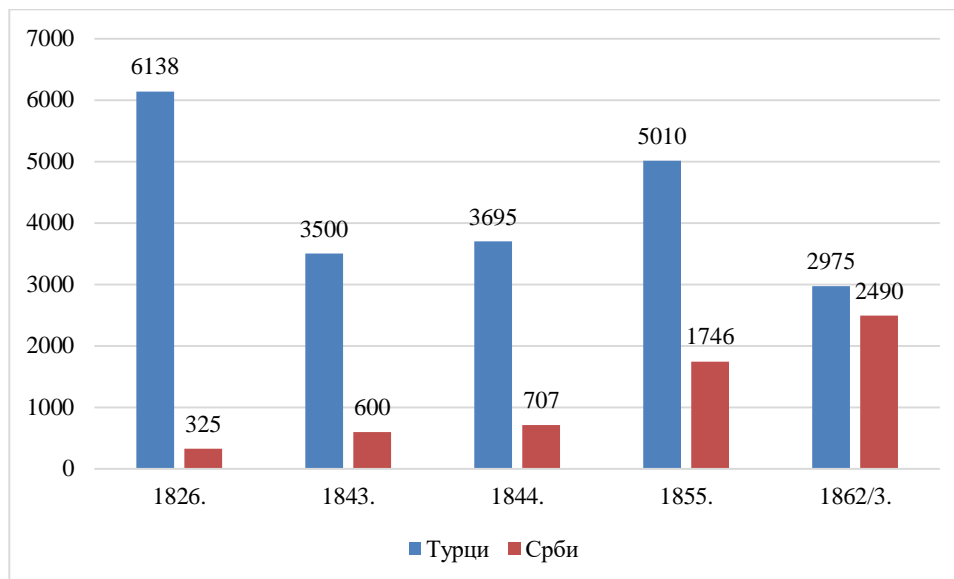
Табела 19. Преглед броја турског и српског становништва у Ужицу 1826-1862/3.

Година	Турци		Срби	
	Душа	Домова	Душа	Домова
1826.	6138	1200	325	80
1843.	3500		600	
1844.	3695	723	707	174
1855.	5010	689	1746	
1862/3.	2975		2490	

¹⁸⁰ Исто, 137-138.

¹⁸¹ Š. Hodžić, *Migracije muslimanskog stanovništva*, 67; Љ. Павловић, *Соколска нахија*, 343-344.

Графикон 3. Број турског и српског становништва у Ужицу 1826-1862/3.

Сумирајући бројеве, видимо да је српско становништво било у константном порасту. Број Турака био је неуједначен у различитим периодима. Међутим, општи је закључак да су Турци све време, до коначног иселења из Ужица, чинили апсолутну већину. Прекретницу је чинила 1862/3.година, када су Турци били пред иселење. Након тог чина, српски део вароши добио је полета. Можемо предпоставити да су Срби из околних села, али и других крајева изван државних граница, похрилили да населе празан простор који је остао иза Турака.

У складу са договором између Илије Гарашанина и београдског везира Решид – паше, организована је комисија за распродају муслиманских имања и ликвидацију њихових дугова. Од стране ужичке општине основана је комисија која се бавила овим проблемом. На њеном челу био је Панта Јовановић, писар среза црногорског. Иако су Турци своја имања продавали приватним лицима, већи део њих је купила општина. Међутим, овакав начин продаје текао је врло споро. Због тога је Илија Гарашанин, на предлог Народне скупштине 1864.године, покушао да убрза ствари тако што је допустио Турцима да имања продају преко опуномоћеника из слободне руке. Наредне године, продаја је кренула другим током. Градска општина је намеравала да откупом имања у центру вароши оствари нове регулационе планове. Са тим циљем ангажовала је житеље Ужица, своје људе од поверења, а од Управе фондова узели су зајам од 4.000 дуката, који

је касније увећаван. У једном документу стоји: „Сви плацеви купљени су тако јевтино, да би се одмах за њих, ако не још једанпут онолико колико је дато, а оно сигурно половину од тога добити могло“. Сва муслиманска имања распродата су до 1867.године. Након тога, ужичка општина је нивелисала и парцелисала нове плацеве који су даље препродавани грађанима. Имућнији грађани користили су своје положаје да приграбе највредније плацеве за своје куће и дућане. На такве поступке често су приношене жалбе Министарству унутрашњих дела. Притисак јавности условио је формирање комисије од 24 члана која је почела са радом 14.марта 1869.године. Они су на седницама одлучивали коме ће се који плац продати по цени коју је општина одредила. Први регулациони план усвојен је тек 1871.године. Као феникс, на згаришту старог, рађало се ново. Ужице је почело да се развија у српску модерну варош са правим и калдрисаним улицама, са пијацом, уређеним дућанима и лепим двоспратницама.¹⁸²

О свим овим догађајима посведочио је и Феликс Каниц у свом опису Србије и српског становништва: „Када се у Ужицу сазнало за бомбардовање Београда, покушали су Срби да се докопају турског града. У ноћној борби били су Турци потиснути у град. И овде је убрзо изгледео сјај полумесеца; још у јесен уступи он место дуго потискиваној европској култури. У августу 1862.године био је послат у Ужице ради подршке хришћанског становништва пешадијски капетан Тоша Николић, доцније заслужни генерал и војни министар. Он је поставио један део своје пешадије на Биоктош, други на Крушчицу и 6 градских топова на Татинац. Ова војна снага уверила је Турке више него одлуке цариградске конференције да је дошао њихов последњи час у Ужицу. Пошто су они већ раније запалили своје џамије, куће и многе хришћанске све до високе старе вароши отишли су, после неуспешног бомбардовања српске вароши, које је оштетило само гелендер лепог каменог моста, у Босну преко Бајине Баште. Срби су пожурили да разоре град; огроман грађевински материјал је одвучен и да није изгледа Ужица који сам нацртао у мају 1860.године, не би се знало како је изгледао овај најинтересантнији град у Србији.“¹⁸³ Уништавало се све што је подсећало на турску прошлост.¹⁸⁴

¹⁸² С. Игњић, *Муслиманска имања у Ужицу*, 377-387 (У оквиру овог рада постоји опширан списак свих Турака власника имања која су продата у Ужицу тих година.); С. Игњић, *Ужице и околина*, 81-86.

¹⁸³ Ж. Ђирић, *Старо Ужице*, 58.

Слика 1. Изглед ужичког Града 1860.године са цртежа Феликса Каница.

Унутрашња кретања или У варош на занат

Академик Љубомир Стојановић, рођени Ужичанин, дао је драгоцене описе свог града и његовог становништва. Том приликом, он је тадашње становнике Ужица поделио на четири категорије:

1. „Породице старих чиновника кнез-Милошевих и првих година владавине Ал. Карађорђевића, родом из округа ужичког или са стране, и који су већи део службовања провели у Ужицу или – полициске – у округу, и имали у Ужицу своје куће. Помрли неки раније, а неки током шесетих или најдаље почетком седамдесетих година, и породице им остале (подвучено у оригиналу) у Ужицу.“

¹⁸⁴ Кнез Михаило Обреновић је 17.априла 1864.године у скупштинској беседи изјавио: „Турци који су живели у Ужицу и Соколу исељени су, а градови ужички и соколски порушени су“ (С. Игњић, *Ужице и околина*, 81.)

Стојановић овде наводи неколико главних имена из овог периода, као што су: Јеврем Мићић, син сердара Јована Мићића; синови Томе Радовића, сина војводе Михаила Радовића из Равни; Миљцо Трифуновић, председник суда и окружни начелник из Луњевице, са два сина; Милан Каљевић из Гривске, председник суда, са три сина; Јован Јевђенијевић, срески начелник, са три сина, и др.

2. „У другу дошли би досељеници са села који су као младићи од 15-20 година долазили у варош и ступали у службу као шегрти на занате или у трговину. То је почето јамчано још двадесетих година и продужавало се из године у годину и до данас. Нарочито је велики прилив био после одласка Турака 1862.па до рата 1876.године. И ако се међу њима не могу поставити оштрије разлике, ипак се у ово време осећала нека разлика између ранијих досељеника и познијих.“

У ову групу аутор сврстава породице Котлајића, Радуловића, Марића, Лапчевића, Јањића итд, као најстарије које су се доселиле. Док као нешто млађе наводи: Николу Тешића, Обрада и Петра Лабуњце (Станићи), Петронија Чађевића, Жеравицу (Жеравчић), Ђоку Пијевца (Пијевчевић) и др, сви са фамилијама.

3. „У трећу групу дошли би досељеници из Турске, поглавито из Санџака и из Херцеговине, мање из Босне, из Далмације и из Црне Горе (у опште Црногораца је било мало и из доцнијег доба). Ово досељавање јамачно је почето одмах по ослобођењу, а нарочито је било многобројно крајем тридесетих и почетком четрдесетих година.“

Овде спадају Борисављевићи, Орловићи, Чучковићи, Рајићи, итд, сви из Нове Вароши; Михаиловићи и Јовичићи из Фоче; Јокановићи и Митровићи из Лијевна и Требиња у Херцеговини; Јањушевићи из Камене Горе.

4. „У четврту групу дошли би млађи досељеници мање из околине, и више са стране, и синови старијих досељеника, који нису успели у животу и остали на нижем социјалном положају као дунђери, зидари, прекупци, пиљари, рабације, надничари итд.“

Даље у свом тексту, Стојановић наводи опште разлике међу овим досељеницима, њиховим навикама и имовном стању.¹⁸⁵ Међутим, то није од пресудне важности за нашу тему.

Узимајући у обзир поделу становништва старог Ужица коју је направио Стојановић, у овом поглављу, посебну пажњу ћемо обратити на другу групу. Односно, на оне досељенике који су дошли из околних места у ужичку варош како би ступили „у службу као шегрти на занате или у трговину“. Овај полет досељеника нарочито се осетио после одласка Турака, 1862.године, па све до 1880.године. Тај период можемо назвати „златним добом“ Ужица. О том времену говори Мирко Петровић: „Тада су се Ужичани славили својим богатством и раскошним животом. Само су они, ваљда, били у стању да славу славе по десет дана, а свадбу да „терају“ по петнаест дана; да јашу хатове од сто дуката и да на њима улећу у механе и кафане; да за одело плаћају по 200 до 300 дуката и да један другом, у четири ока, на реч позајмљују по неколико стотина па и читаву хиљаду дуката.“¹⁸⁶

Након што је, 1847.године, кнез Александар Карађорђевић донео Уредбу о еснафима, занатлије по варошима Србије почињу да се удружују.¹⁸⁷ Како би послови увек били под контролом, редовно су вођене финансијске књиге и протоколи о примању нових чланова и ученика. Најстарије сачуване књиге ужичких еснафа које се чувају у Историјском архиву Ужице датирају из 1855.године. За наше истраживање, од користи су нам биле књиге протокола о примању нових ученика на изучавање заната, протоколи о полагању калфенских испита, као и протоколи калфи произведених у мајсторе. Фонд Удружење занатлија вароши и Среза ужичког – Титово Ужице (1840-1950) садржи књиге следећих еснафа, а које су нама биле од користи: табачко – ћебацијски, механско – пекарски, обућарски, опанчарско – чуругцијски, мешовити и дунђерско – зидарски еснаф.¹⁸⁸

¹⁸⁵ Љ. Стојановић, *Старо Ужице, белешке и успомене из год. 1865-1875*, Гласник географског друштва, бр7/8, Београд 1922, 161-168; Ж. Ђирић, *Старо Ужице*, 66-68.

¹⁸⁶ Ж. Ђирић, *Старо Ужице*, 74; М. Петровић, *Историја Ужица*, Извештај Ужичке гимназије, Ужице 1913/14.

¹⁸⁷ *Уредба о еснафима*.

¹⁸⁸ ИАУ, УЗСУ, књиге, 3, 6, 7, 8, 9, 10, 14, 18, 23, 24, 32, 33.

Дакле, судећи по подацима до којих смо дошли, између 1855.и 1878.године, у ужичким еснафима на изучавање заната пријавило се најмање 718 ученика. Од тог броја најмање њих 57 било је родом из Ужица, за 46 лица немамо уписане податке, док су остали дошли са села и варошица свих срезова Окружја ужичког. Поред тога, одређен број лица дошао је са турске стране, и то углавном из Нове Вароши и околине. На занате су се пријављивали млади момци, између 16 и 20 година старости, и као ученици остајали су код мајстора најчешће две до три године. Пекарски занат је свакако био најзаступљенији. У поменутом периоду, њега је похађало 277 ученика. На другом месту је био механцијско – кафецијски, са 135 ученика. Остали су били мање више равномерно распоређени. Податке о томе колико је ових ученика – шегрта, касније мајстора свог заната остало у Ужицу, немамо.¹⁸⁹ Међутим, можемо претпоставити да је већи део њих остао, а нарочито оних који су изучавали занате који нису могли да опстану на селу или у мањој средини.

Постоји неколико сачуваних примера када су мајстори одређених заната долазили у Ужице са молбом да отворе сопствене радње или да буду примљени у неки од ужичких еснафа. Извесни Јован Поповић, пушкар из Крагујевца, поднео је молбу начелнику округа, за упражњавање свог заната у Ужицу (Прилог 1.). Он је уз молбу поднео и мајсторско писмо које му је издао пушкарски еснаф из Крагујевца. Начелник округа је уз сву попутребну документацију препоручио пушкарском еснафу да Поповића прими за свог члана.¹⁹⁰

¹⁸⁹ До оваквих података могуће је доћи упоредном анализом Протокола о примању нових шегрта и пописа који су рађени за варош Ужице, уколико су остали сачувани, али и анализом данашњих презимена у Ужицу.

¹⁹⁰ ИАУ, УЗСУ, фонд II, 17/29.новембар 1865, 1. (У Историјском архиву Ужице сачувано је свега 5 докумената сличне садржине за период који обрађујемо у овом раду.)

Генеру Судијскиком

Јован Поповић, из Крагујевца, моли с поштовањем
за своје достојанство у државној служби занад у државној
служби.

Пошто државна служба мојега оца и мене,
које му је изгубио занад, у државној служби у Крагујевцу, како
е изгубио своју занад, и како с њом, које је изгубио у државној
служби, тако и мене у државној служби, у државној служби,
занад, тако и мене у државној служби; које му је
државној служби, за државној служби, како је
државној служби у државној служби; које му је
државној служби са државној служби, које му је
државној служби, које му је државној служби,
које му је државној служби, које му је државној служби.

5597

17. децембра 1865. год.
у Крагујевцу,
Јован Поповић,
с. т. к. Поповић

Маршалу
Судијскиком

Поред вароши Ужица, у Ужичком округу су, 1870.године, постојале још три варошице – Пожега, Ивањица и Бајина Башта. До 1854.године, Рогачица је као варошица била центар Рачанског среза Соколске нахије. Те године седиште је пренето у Бајину Башту, а Рогачица полако губи статус варошице.¹⁹¹

Варошко становништво у Кнежевини Србији до 1874.године, чинило је тек око 10% укупног становништва. Тај број није био увек исти. Раст броја варошког становништва у Србији и Ужичком округу можемо видети у следећим табелама:¹⁹²

Табела 20а. Број и проценат градског и сеоског становништва Кнежевине Србије 1834-1874.године.

Година	Градско становништво	Сеоско становништво	Укупно становништво
1834.	45673 (6,85%)	621186 (93,15%)	666859
1844.	65676 (7,73%)	783186 (92,26%)	849286
1862.	97692 (8,81%)	1010976 (91,18%)	1108668
1874.	138870 (10,26%)	1215020 (89,74)	1353890

Табела 20б. Број и проценат градског и сеоског становништва Ужичког округа 1834-1874.године.

Година	Градско становништво	Сеоско становништво	Укупно становништво
1834.	446 (0,87%)	50652 (99,13%)	51098
1844.	1871 (2,78%)	65483 (97,22%)	67354
1862.	4450 (4,51%)	94324 (95,49%)	98774
1874.	6306 (5,51%)	108196 (94,49%)	114502

Табела 20в. Упоредни преглед апсолутног и процентуалног броја варошког становништва у Ужичком округу и остатку Србије 1834-1874.године.

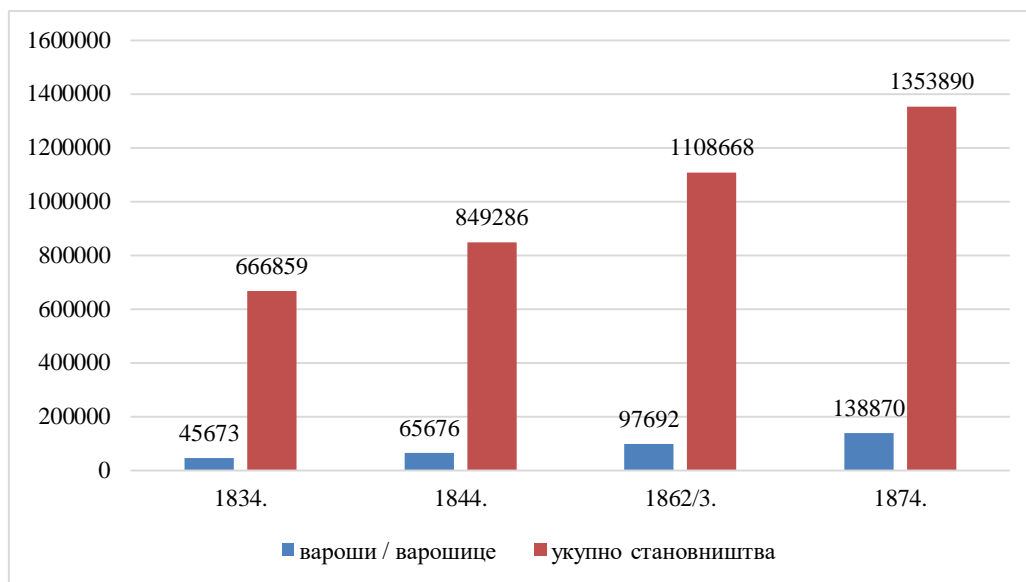
Година	Ужички округ	Остатак Србије	Укупно градског становништва
1834.	446 (0,98%)	45227 (99,02%)	45673
1844.	1871 (2,85%)	63805 (97,15%)	65676
1862.	4450 (4,56%)	93242 (95,44%)	97692

¹⁹¹ Љ. Павловић, *Соколска нахија*, 320-321.

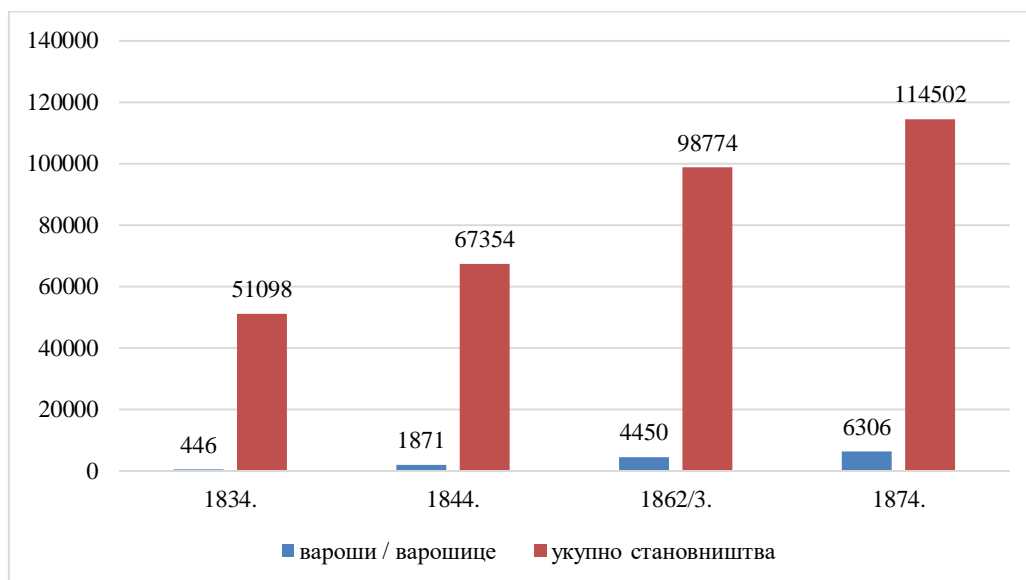
¹⁹² Б. Миљковић – Катић, *Структура градског становништва*, 27-35.

1874.	6306 (4,54%)	132564 (95,46%)	138870
-------	--------------	-----------------	--------

Графикон 4а. Графички приказ односа варошког и сеоског становништва у Србији 1834-1874.године.

Графикон 4б. Графички приказ односа варошког и сеоског становништва у Ужичком округу 1834-1874.године.

Распоред и промене броја варошког становништва у Ужичком округу можемо видети из следећих табела:¹⁹³

Табела 21а. Распоред варошког становништва у Ужичком округу 1834-1874.године.

варош/ варошица	1834.	1844.	1862/3.	1874.
Ужице		707	2490	4081
Пожега	446	90	1002	513
Ивањица		501	958	1234
Рогачица		573		
Бајина Башта				478
укупно	446	1871	4450	6306

Табела 21б. Апсолутни и процентуални раст броја кућа у варошима Ужичког округа 1834-1844.године.

варош/ варошица	број кућа		пораст 1834-1844	
	1834.	1844.	апсолутни	%
Ужице		174		
Пожега	53	28	-25	-47,16
Ивањица		122		
Рогачица		72		
Бајина Башта				
укупно	53	396	343	647,17

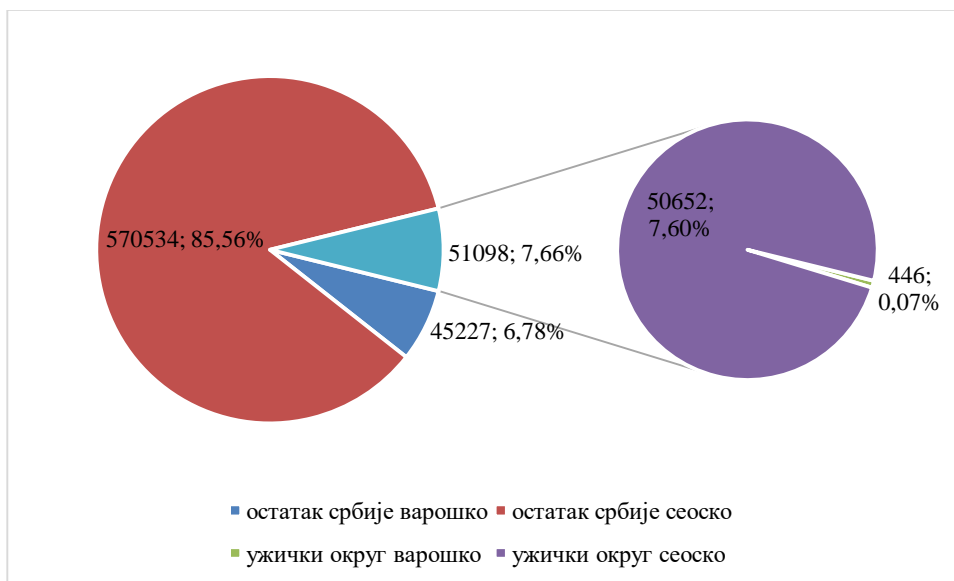
Ужице је, као што смо већ видели, било насељено српским живљем и пре 1844.године. Комисије које су радиле попис 1834.године нису могле наћи Србе у Ужицу те године. Разлог за то била је такозвана Курлагина буна, која се догодила две године раније. Четрнаестог фебруара 1832.године, Вучић Курлага, стражар пограничне карауле у Волујцу, дошао је у Ужице и сукобио се са Ахметом Кусовим Пелешом, ужичким Турчином. Рашчишћавање старих рачуна обојицу је коштало живота, а било је и других жртава на обе стране. Узбунила се цела варош, и српска и турска. Кнез Милош је реаговао тако што је Србе преселио у Пожегу и околна села. Као што смо већ рекли, Пожега, као српска варош, почиње да се развија тек по одласку Турака 1830.године. Тако да је била

¹⁹³ Исто, 27-35.

погодна за насељавање. Међутим, због константних жалби и једних и других, Србима је дозвољено да се врате у Ужице 1835.године.¹⁹⁴

Током овог периода, Ивањица се развија из села у варошицу. Разлог за то била је намера кнеза Милоша да од ње сачини центар Старовлашке нахије. У Ивањици је, 1834.године, сазидаана зграда у којој је требало да буде „Магистрат нахије старовлашке“. Касније, припајање Старовлашке нахије Ужичкој и смиривањем страсти око Ужица, зграда је постала седиште Моравичког среза и старешинска кућа. Овај тренутак је означио даљи пут у развоју Ивањице. Знатан прилив становништва Ивањицу је задесио 1837.године, када је пристигао већи број досељеника из Нове Вароши и околине.¹⁹⁵ У каснијим годинама видимо раст у броју становника свих варошких насеља у Округу. Првенствени разлог за то је механички прираштај са стране, из турских области, али и околних села, која су гравитирала ка њима.

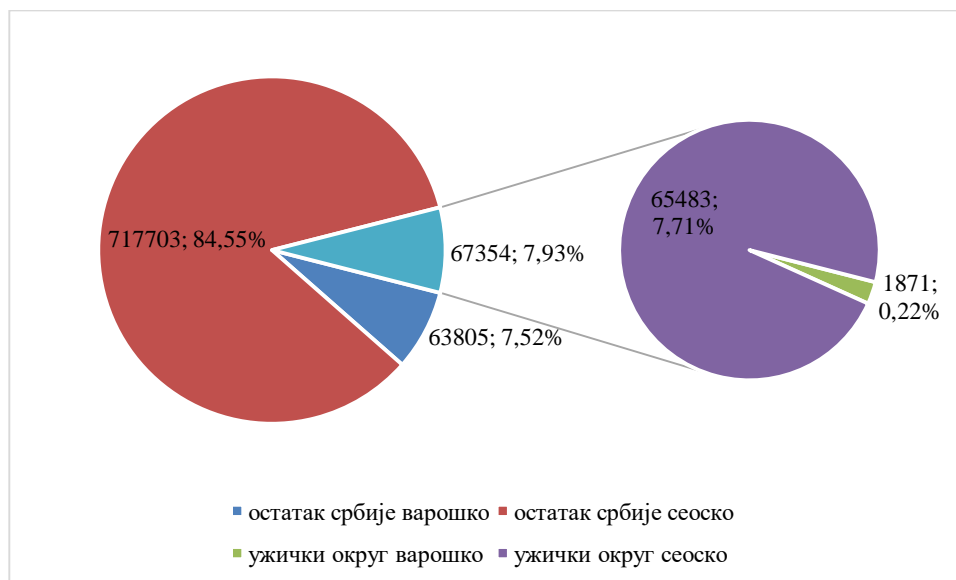
Графикон 5а. Графички приказ распореда становништва у Србији и Ужичком округу 1834.године.

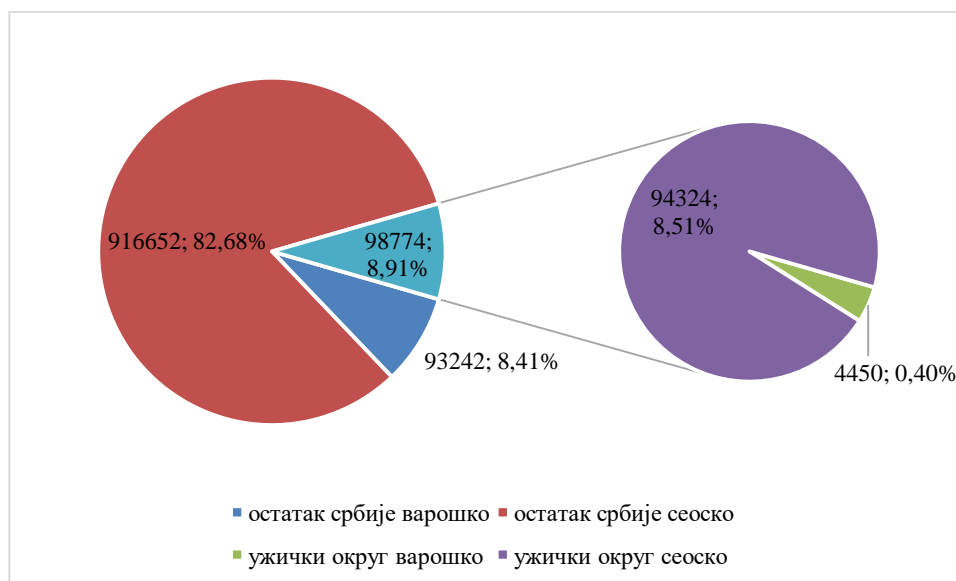
¹⁹⁴ Н. Живковић, *Ужички немири (1828-1838)*, Ужице 1979, 73-94, 275-281.

¹⁹⁵ *Исто*, 261-264.

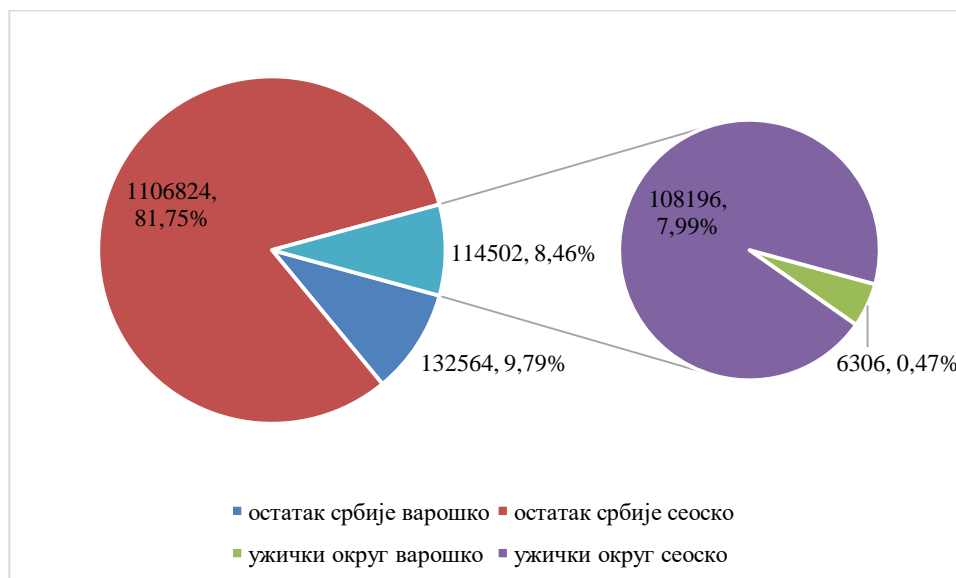
Графикон 5б. Графички приказ распореда становништва у Србији и Ужичком округу
1844.године.

Графикон 5в. Графички приказ распореда становништва у Србији и Ужичком округу
1862/3.године.

Графикон 5г. Графички приказ распореда становништва у Србији и Ужичком округу
1874.године.

Последице

Највеће последице које су остале након сеоба које су погодиле ове крајеве, током периода о коме говоримо, свакако су биле демографске природе. Структура и порекло становништва знатно је промењено. Љубомир Мићић, у свом делу *Златибор*, наводи да је од 335 породица, колико их је било на Златибору у тренутку његовог истраживања, само 14 било стариначких. Уз то, напомиње да су њихове породице по броју кућа врло мале, свега 3 до 5 кућа. Само је једна фамилија имала 34 куће. Стариначке фамилије на Златибору биле су распоређене у само 200 кућа. Слична, ако не и гора ситуација по старинце била је у области ужичке Црне Горе. Љубомир Павловић тврди да се неће скоро наћи област која је сиромашна у старим породицама као Црна Гора. Само се за једну породицу, и то не са сигурношћу, може рећи да су старинци. Такво стање било је неочекивано јер област није била уз важније путне правце. Међутим, донекле се може објаснити тиме што је велика већина становништва била сточарска и увек спремна на сеобе. Сваки талас миграција који је пролазио преко ове области, вукао је старинце са

собом. Све те породице ретко су остављале кога иза себе. Ако је ко и остао, брзо је био стопљен у масу нових досељеника.¹⁹⁶

Велике демографске промене увек су остављале последице на економско и привредно стање у земљама које су њима биле погођене. Током 19.века, привреда Кнежевине Србије заснивала се на аграрној производњи, првенствено на сточарству и земљорадњи. Обе гране пољопривреде које смо навели, биле су екстензивног карактера. То значи да су за обављање ових делатности биле потребне огромне површине земљишта. Недостаци крмног биља и сена нису дозвољавале стајски узгој стоке, већ су крда крава, оваца, свиња и коза слободно шетала по пашњацима и шумама у потрази храном. Власт је улагала напоре да одржи што већи број пашњака који су се налазили у атарима села. Забрањивала је њихово претварање у приватне поседе, чему је становништво тежило услед великог умножавања током овог периода. Жирородне шуме коју су коришћене за прехрану свиња, такође су биле заштићене посебним државним уредбама, јер их је становништво масовно крчило због животног простора и стварања нових обрадивих површина, али и нових пашњака за крупнију стоку.¹⁹⁷

Током 19.века у Кнежевини Србији највише се гајила ситна стока као што су овце, козе и свиње. Поред тога постојао је и знатан фонд крупне стоке, на првом месту домаћих говеда и коња. Попис стоке у свим окрузима урађен је први пут тек 1859.године, а након тога 1866.године. Према тим пописима видимо благи пад у броју сточног фонда.¹⁹⁸

Табела 22а. Број стоке у Србији по окрузима 1859.и 1866.године.

ОКРУГ	Коњи		Говеда		Свиње		Овце		Козе	
	1859.	1866.	1859.	1866.	1859.	1866.	1859.	1866.	1859.	1866.
Алексиначки	6540	4362	36643	27952	59960	41529	115711	147466	44599	50319
Београдски	7340	7490	55665	53204	185441	100743	172901	150464	24982	17804
Ваљевски	11648	10944	62539	61648	179841	149217	153489	153605	11820	9745
Књажевачки	7798	5651	28605	25816	23078	20588	118743	160141	56286	61642
Крајински	7805	7188	44019	60897	53374	35424	152387	136753	55400	49055

¹⁹⁶ Љ. Мићић, *Златибор*, 411; Љ. Павловић, *Ужичка Црна Гора*, 32-33.

¹⁹⁷ Б. Миљковић – Катић, *Пољопривреда Кнежевине Србије (1834-1867)*, Београд 2014, 179-200; Ј. Мркобрада, *Уставобранитељска Србија кроз кретање цена и трговину*, Београд 2018, 51, 52; Р. Љушић, *Српска државност*, 48, 53; В. Јовановић, А. Вулетић, М. Самарцић, *Наличја модернизације, српска држава и друштво у време стицања независности*, Београд 2017, 371-373.

¹⁹⁸ Б. Миљковић – Катић, *Пољопривреда Кнежевине Србије*, 201-202.

Крагујевачки	6092	6647	54096	37825	198246	144622	201519	227429	7228	4651
Крушевачки	5989	5342	51738	47820	57543	49330	67442	136187	35576	49572
Подрински	4832	4148	24947	25958	62133	57445	66199	71567	12072	10727
Пожаревачки	20886	13918	87308	68933	189291	123876	373660	387614	58538	47510
Руднички	5774	5315	39083	44920	88318	78204	80164	120104	6308	3392
Смедеревски	4251	5349	33838	33956	171545	101233	148986	148258	10901	3545
Ужички	14161	12852	64084	61809	48592	46229	165699	180034	42154	37523
Црноречки	6047	4137	44779	29823	34346	25742	167759	149056	53630	45347
Чачански	6067	6238	43867	44752	40837	42316	52953	88660	16040	17394
Шабачки	17215	17148	59473	56059	223441	162385	97060	97985	3531	2948
Јагодински	3286	2758	36151	33585	71601	59348	106127	124597	20655	15676
Ђупријски	4159	3198	35857	26468	86763	52933	144659	197390	30797	24369
СРБИЈА	139890	122685	802692	741425	1774350	1291164	2385458	2677310	490517	451219

Табела 226. Разлика у броју стоке у Србији између 1859.и 1866.године.

ОКРУГ	Апсолутна разлика					Разлика у процентима				
	Коњи	Говеда	Свиње	Овце	Козе	Коњи	Говеда	Свиње	Овце	Козе
Алексиначки	-2178	-8691	-18431	31755	5720	-33.3	-23.7	-30.7	27.4	12.8
Београдски	150	-2461	-84698	-22437	-7178	2.0	-4.4	-45.7	-13.0	-28.7
Ваљевски	-704	-891	-30624	116	-2075	-6.0	-1.4	-17.0	0.1	-17.6
Књажевачки	-2147	-2789	-2490	41398	5356	-27.5	-9.8	-10.8	34.9	9.5
Крајински	-617	16878	-17950	-15634	-6345	-7.9	38.3	-33.6	-10.3	-11.5
Крагујевачки	555	-16271	-53624	25910	-2577	9.1	-30.1	-27.0	12.9	-35.7
Крушевачки	-647	-3918	-8213	68745	13996	-10.8	-7.6	-14.3	101.9	39.3
Подрински	-684	1011	-4688	5368	-1345	-14.2	4.1	-7.5	8.1	-11.1
Пожаревачки	-6968	-18375	-65415	13954	-11028	-33.4	-21.0	-34.6	3.7	-18.8
Руднички	-459	5837	-10114	39940	-2916	-7.9	14.9	-11.5	49.8	-46.2
Смедеревски	1098	118	-70312	-728	-7356	25.8	0.3	-41.0	-0.5	-67.5
Ужички	-1309	-2275	-2363	14335	-4631	-9.2	-3.6	-4.9	8.7	-11.0
Црноречки	-1910	-14956	-8604	-18703	-8283	-31.6	-33.4	-25.1	-11.1	-15.4
Чачански	171	885	1479	35707	1354	2.8	2.0	3.6	67.4	8.4
Шабачки	-67	-3414	-61056	925	-583	-0.4	-5.7	-27.3	1.0	-16.5
Јагодински	-528	-2566	-12253	18470	-4979	-16.1	-7.1	-17.1	17.4	-24.1

Ћупријски	-961	-9389	-33830	52731	-6428	-23.1	-26.2	-39.0	36.5	-20.9
СРБИЈА	-17205	-61267	-483186	291852	-39298	-12.3	-7.6	-27.2	12.2	-8.0

Гледајући дате табеле, долазимо до закључка да је дошло до апсолутног пада у броју гајених грла код свих врста стоке осим код оваца. Њихов број се, у ових седам година, повећао за 291.852 грла, односно за 12,2%. Међутим, уколико обратимо пажњу на повећање броја домова Кнежевине Србије у том периоду, и уколико упоредимо та два податка, добијамо следеће бројеве:¹⁹⁹

Табела 23а. Распоред сточног фонда у Србији 1859.и 1866.године.

	1859			1866		
	укупно	на 1км ²	на 1 кућу	укупно	на 1км ²	на 1 кућу
коња	139986	3,72	0,84	123990	3,3	0,62
говеда	802692	21,34	4,82	741425	19,71	3,69
свиња	1771353	47,1	10,64	1291164	34,32	6,42
оваца	2385459	63,41	14,32	2677310	71,17	13,31
козе	490517	13,04	2,95	451219	11,99	2,24

Табела 23б. Повећање броја стоке у Србији 1859-1866.године у процентима.

	укупно у %					на 1 кућу у %				
	коња	говеда	свиња	оваца	козе	коња	говеда	свиња	оваца	козе
Србија	-11,4	-7,6	-27,1	12,2	-8,01	-26,2	-23,4	-39,7	-7	-24

Број грла свих врста је смањен. Најдрастичнија промена видљива је код свиња. Број гајених грла је са 10,64, колико је био просек на једну кућу 1859.године, спао на 6,42 у 1866.години. Процентуално, та разлика је још видљивија. Значајан пад видимо и код говеда, јер је њихов број смањен готово за четвртину. Сличну судбину доживеле су и козе.

Дакле, на основу података које имамо из 1859.и 1866.године, закључили смо да је сточарство у Србији током овог периода, доживело велики пад. Овај тренд можемо објаснити великим приливом становништва са стране. Због веће потребе за новом обрадивом и слободном земљом, сточарство је почело полако да стагнира. На жалост,

¹⁹⁹ Државопис Србије, I, 89-90; Државопис Србије, III, 100.

немамо податке из ранијег периода које бисмо могли да упоредимо са већ приказаним и видимо колико је овај тренд био заступљен у прошлости. У сваком случају, несумњиво је да је сточарство било на губитку.

Донекле другачије прилике владале су и у Ужичком округу:²⁰⁰

Табела 24а. Распоред сточног фонда у Ужичком округу 1859.и 1866.године.

	1859			1866		
	укупно	на 1км	на 1 кућу	укупно	на 1км	на 1 кућу
коња	14161	3,26	1,1	12852	2,96	0,84
говеда	64084	14,74	4,99	61809	14,23	4,11
свиња	48592	11,19	3,78	46229	10,63	3,06
оваца	165699	38,13	12,93	180034	41,43	11,97
козе	42154	9,7	3,29	37523	8,64	2,48

Табела 24б. Повећање броја стоке у Ужичком округу 1859-1866.године у процентима.

	повећање броја стоке у Ужичком округу 1859-1866									
	укупно у %					на 1 кућу у %				
	коња	говеда	свиња	оваца	козе	коња	говеда	свиња	оваца	козе
Ужички округ	-9,2	-3,5	-4,8	8,6	-11	-23,6	-17,64	-19	-7,4	-24,6

Златиборски пашњаци омогућили су Ужичком округу да буде први у Србији по гајењу говеда. Видимо да је број гајених грла на једну кућу смањен за само 0,88, док је на нивоу целе Србије тај просек био нешто већи, односно 1,13 грла на једну кућу. Број говеда по километру квадратном је смањен тек за 0,51 грло. Мањи пад у односу на просек у Србији, видимо и код осталих врста крупне и ситне стоке.

Овакво стање донекле можемо објаснити великим приливом сточног фонда са стране. Наиме, избеглице које су стизале из Турске, са собом су водиле и своја крда и стада. Из једног списка који је настао 15.децембра 1875.године, видимо да је група избеглица из Турске у Србију превела 1.119 грла крупне и ситне стоке.²⁰¹

²⁰⁰ Државотис Србије, I, 89-90; Државотис Србије, III, 100.

²⁰¹ П. Пећинар, *Сеобе корз Ужички округ*, II књига, 49-64.

Морамо признати да су прилике у којима је Србија била затечена током већег дела 19.века, несумњиво довеле до промена животних навика већег дела њеног становништва. Сточарство је полако почело да уступа место земљорадњи. Досељеничке породице су добијале помоћ управо за те сврхе. Добијале су земљу и и плуг. У следећој табели можемо видети повећање засејаних површина у хектарима.²⁰²

Табела 25а. Повећање засејаних површина у хектарима у Србији 1847-1867.године.

	укупно			на 100000 становника		
	1847	1867	више 1867 у %	1847	1867	више 1867 у %
пшеница	67025,7	90861,6	35,6%	7324,4	7470,4	2,0%
кукуруз	153863,2	162724,3	5,8%	16813,7	13378,7	-20,4%
јечам	19915,1	21431	7,6%	2176,1	1761,8	-19,0%
овас	15658,9	18475,2	18,0%	1711,1	1519,1	-11,2%
крупник	12510,7	8689,5	-30,5%	1366,9	714,3	-47,7%
раж	8279,3	11121,5	34,3%	904,8	914,3	1,0%
просо	270,1	249,3	-7,7%	29,6	20,4	-31,1%
хељда	472,7	738	56,1%	61,5	60,6	-1,5%
сва жита	277995,7	314290,4	13,1%	30388,1	25839,6	-15,0%
кромпир	2035,6	4685,9	130,2%	222,3	385,4	73,4%
виногради	22115	23820,1	7,7%	2416,7	1958,4	-19,0%
ливаде	148162,4	137422,7	-7,2%	16191,3	11298,4	-30,2%
свега	450308,7	480219,1	6,6%	49218,4	39481,8	-19,8%

Видимо да је повећање било у вези са културама које су искључиво намењене за прехрану људи, као што су пшеница и кромпир. Површине на којима су биле остале културе су, у односу на број становника, биле у великом паду. Тај тренд је нарочито видљив код житарица које су служиле као сточна храна, као што су крупник, оvas, просо, а донекле јечам и кукуруз. Уз то видимо и смањење у површини ливада. Владимир Јакшић напомиње да је површина под ливадама 1867.године дупло мања у односу на ону из 1834.године.

²⁰² В. Јакшић, *Стање земљорадње у Србији*, Гласник Српског ученог друштва, XLI, Београд 1875, 1-52, 82-91; М. Јагодић, *Насељавање Кнежевине Србије*, 52.

Табела 256. Повећање засејаних површина у хектарима у Ужичком округу 1847-1867.године.

	укупно			на 100000 становника		
	1847	1867	више 1867 у %	1847	1867	више 1867 у %
пшеница	1734,5	2780,2	60,3%	2332	2663,8	14,2%
кукуруз	3463,9	5029	45,2%	4657	4818	3,5%
јечам	470,1	517,6	10,1%	632,2	496	-21,5%
овас	1081,9	1663,2	53,7%	1454,4	1593,6	9,6%
крупник	2198,4	1411,5	-35,8%	2955,8	1352,2	-54,3%
раж	532,4	646	21,3%	716,1	619	-13,6%
просо	52,6	66,8	27,0%	70,8	63,9	-9,7%
хељда	309,9	466,7	50,6%	416,5	447	7,3%
сва жита	9843,7	12581	27,8%	13234,8	12053,5	-8,9%
кромпир	148,5	384	158,6%	199,6	367,9	84,3%
виногради	2,4	9,6	300,0%	220,4	232	5,3%
ливаде	10847,5	9779	-9,9%	14584,2	9368,9	-35,8%
свега	20842,1	22753,6	9,2%	28239	22022,3	-22,0%

Слично стање је било и у Ужичком округу. Међутим, видимо да су пшеница, кукуруз, просо и оvas, као и кромпир, били нешто више заступљени, него у остатку Србије. И овде су ливаде трпеле на рачун тога. Њих је било за 10% мање 1867.него 1847.године, односно чак скоро 36% мање на сто хиљада становника.

ЗАКЉУЧАК

Српски народ је под налетом Турака био принуђен да се повлачи са југа ка северу, напуштајући своја вековна огњишта. На тај начин матица српског народа се са југа померала на север. Постојало је неколико врста миграција које су биле врло значајне у овом периоду. То су велике и мале миграције. Оне се даље деле на неколико подврста. Током писања овог рада, пажњу смо обратили на велике миграције, односно групне преласке, уз неколико осврта на појединачне случајеве. Миграције су, ма о којој врсти се радило, морале имати неки узрок. На првом месту ту је бежање од турског зулума. Након тога долазе природни узроци, као што су гладне године, епидемије заразних болести, локалне буне и устанци, политичко померање граница итд.

Ужички крај су, током 19.века, углавном насељавали становници старе Рашке, Црне Горе, Брда, Херцеговине и Босне. Та, како је Цвијић назива, „југозападна струја насељавања“ није населила само Ужички крај, него и Шумадију. У том случају, Ужице са његовом околином је служило само као успутна станица. Главне метанастазничке вратнице које су користили мигранти биле су на Кокином Броду, Мокрој Гори и Јавору. Српски граничари на караулама, које су покривале тај реон, имали су пуне руке посла.

Иако су напуштали своје домове, досељеници нису заборављали своје порекло. Дуго се, међу херцеговачким и црногорским фамилијама, задржавала усмена традиција о прецима и пореклу. Чак се и дан данас могу срести поједини стари који знају порекло своје али и многих других фамилија из села.

Ужице је, као варош, било смештено на обронцима Златибора и Јелове Горе. Јужно од њега, простирала се историјска територија Стари Влах. У административном смислу, Ужичка нахија се одувек делила на два дела. Јужно од Ужица, на Златибору, била је кнежина Рујно, која је добила име по манастиру Рујан, у Биосци. Северно, простирала се Црна Гора. Граница две кнежине била је река Ћетиња. Када је 1833.године ослобођена Старовлашка нахија, она је присаједињена са Ужичком. На тај начин створене су границе Ужичког округа. Почетком 19.века, Ужице је била најнасељенија варош у Србији после Београда.

Током 19.века, Ужички округ је претрпео неколико значајнијих промена у свом унутрашњем административном уређењу, док 1865.године није добио свој коначни облик. Прва промена наступила је већ 1833.године присаједињењем отргнутих нахија, када је проширена за још две. Следећа значајнија промена задесила је ово, тада већ окружје, 1852.године. Тада је Срез рујански, ради лакше контроле, подељен на срезове, ариљски и златиборски. Идућих година ствара се Пожешки срез у Ужичком округу, а за врло кратко време постојала је посебна управна јединица за варош Ужице. Округ је обухватао површину од 4.344 километра квадратна. Својим коначним уређењем, Ужички округ се делио на шест срезова, и то: Златиборски, Црногорски, Моравички, Рачански, Ариљски и Пожешки. Срезови су били подељени на 84 општине које су биле састављене од 189 села. У Округу су постојале три варошице, Пожега, Ивањица и Бајина Башта, и једна варош, Ужице.

Политичке прилике које су у 19.веку задесиле српски народ биле су дуго очекивани препород и прилика да се скину вековни турски ланци. Србија кнеза Милоша била је као светионик свим народима из околине, који су имали жељу за бољим животом. Срби су, пре свих, полагали велике наде у српског кнеза и у помоћ коју он може да им пружи. Због тога су се српске власти трудиле да у што већој мери задовоље њихове жеље и одрже њихов морал на високом нивоу, до тренутка када буде погодно за подизање побуне. Уставобранитељски режим је, и поред своје туркофилске политике, изнедрио најзначајнији план за уједињење свих Срба под Турском са Србијом. *Начертаније* Илије Гарашанина, било је први прави и јасан план који је водио у том правцу. Међутим, остварење овог плана није било ни мало једноставно. Гарашанин је цео свој век посветио њему, али безуспешно.

Једина буна за коју можемо рећи да је потпомогнута од стране српских власти до 1875.године, била је Нишка буна 1841.године. Након тога, српске власти су углавном настојале да улажу новчана средства у развијање српских школа и манастира на поробљеној територији, чекајући нека боља времена. За то време, Срби који су живели у Турској, вапили су за ту помоћ. Њихов живот одвијао се у сенци турских ага и бегова. Једино су одређени трговачки слојеви успели да се издигну и да постану носиоци српске

интелигенције и привредног живота на тим просторима. Они су поред црквених великодостојника били једина веза између Србије и поробљених народа.

Избијањем устанка у Херцеговини пробудиле су се старе наде. Међутим, дошло је до још већег страдања и још веће бежаније у Србију.

Црна Гора је, као независна држава, била у сасвим другачијим приликама. Њено становништво је прелазило у Србију искључиво због глади и пренасељености територије. Србија је увек и веома срдечно прихватала ове досељенике, из разлога што су односи две државе у многоме зависиле од тог питања.

Србија као обећана земља, чинила се потлаченом, ратом страдалом, гладном и прогоњеном из оправданих или неоправданих разлога. Србија је у очима Херцеговаца, Црногораца, Старовлашана, Босанаца и других Срба који су насељавали околне крајеве Турске и Аустро – Угарске, била нада за бољим животом. У њој су видели решења својих проблема. У периоду од 1815.до 1878.године Кнежевина Србија је интензивно насељавана са поменутих простора. Иако један део новодосељених није пронашао своје парче неба и вратио се назад одакле је и дошао, велика већина је остала, и њихови потомци чине етнички корпус данашње Србије.

Кнежевина Србија је у периоду од 1815.до 1878.године претрпела велике демографске промене. Исте промене дешавале су се и у Ужичком округу. Огроман број досељеника је у потпуности променио демографску структуру села. Досељавањем, ново становништво је у потпуности потиснуло старинце којих сада готово да нема.

Ужички округ је 1815.године имао 4.010 харачких глава, тај број је 1832.године износио 12.582. За седамнаест година, број се утростручио. Када је урађен први прави попис 1834.године, Ужички округ је имао 51.098 становника. Пописи из 1874.и 1884.године показују да су те бројке износиле 114.502, односно 128.526 становника. Видимо да је број становништва за педесет година порастао за 77.428. Овакав раст једино можемо објаснити великим природним и механичким прираштајем.

Током овог периода, власти у Србији су се трудиле да на што бољи начин законодавно регулишу питање досељеника. Током владавине кнеза Милоша, радило се од

случаја до случаја. Прва уредба донета је 22.маја 1854.године и односила се на Црногорце. Уредба је предвиђала помоћ досељеницима док се не сместе у нове куће и пореске олакшице док не стану на ноге. Уредба о поступању са бегунцима донета је 1.фебруара 1860.године. Она је свим бегунцима са турске територије, осим криминалцима, омогућавала српску заштиту. Политички догађаји који су уследили након тога издејствовали су доношење Уредбе о насељавању избеглица из Турске, 17.априла 1861.године. Она је предвиђала давање земље и краткорочних позајмица досељеницима и ослобађање од пореза и од војске на одређени временски период. Поучени претходним искуством, власти у Србији су благовремено реаговале када је наишао нови талас Црногораца. Тако су 27.фебруара 1865.године усвојили Закон о насељавању Црногораца. Имао је тринаест тачака и њиме су укинута претходна решења владе о насељавању Црногораца из 1854.и 1855.године. На овај начин, власти Кнежевине Србије су покушавале да избалансирају прилике које су се дешавале у том тренутку. Са једне стране, помагале су сународнике који су тражили спас, док су са друге водиле рачуна о односима са Турском и братском Црном Гором.

Насељавање Ужичког округа одвијало се непрестано током 19.века. Међутим, можемо га поделити у неколико главних таласа. Први већи талас који је уследио након Карађорђевог устанка догодио се тридесетих година 19.века. Њега је изазало неколико фактора. На првом месту је припајање Старовлашке нахије Ужичкој и формирање Ужичког округа. На другом месту су немири које је проузроковала влада Ејуп-паше. Током његове владавине, велики број Срба из Нове Вароши и околине је прешао у Ужице и околна места. Њихови потомци су чинили окосницу ужичке грађанске елите током друге половине 19.века. Многе породице можемо срести и данас. Током тог периода насељена су и многа златиборска и рачанска села.

Други талас је наступио одласком Турака из Ужица. Тада су се углавном одвијале унутрашње миграције које су водиле са села у градове. Морамо напоменути да су варошице и села у Ужичком округу без Турака остале 1834.године. Једино упориште које им је након тога остало било је Ужице. Њиховим одласком, Срби су похрлили да попуне празан простор. Број Срба у Ужицу се од 1826.до 1862.године повећао са 325 на 2.490 становника. Међутим, унутрашње миграције нису биле изазване само одласком Турака.

Развијањем еснафа и побољшањем занатске производње, многи младићи са села прелазе у градове да изучавају занате. На тај начин, они су остајали као стални становници вароши, образујући своје породице у њима.

Трећи талас можемо ставити у хронолошки оквир Бабинске буне и два Српско – турска рата, односно од 1875.до 1878.године. У том периоду велики број српских породица је бежао из ратом захваћених подручја. Они су у великим масама насељавани по свим срезовима Ужичког округа. Многи су наставили пут унутрашње Србије. Пошто је Србија тих година водила два рата са Турском, њене финансијске могућности нису биле на завидном нивоу. Многе избеглице су се нашле у још већој беди јер нису могле да добију помоћ којој су се надале. Због тога, многи су након завршетка ратних дејстава тражили дозволу да се врате назад на своја стара огњишта. Власти у Србији, свесне својих проблема, радо су прихватале овакве захтеве.

Поред тога што су старинци потпуно потиснути, последице које су ове миграције остављале на привреду у Србији биле су вишеструке. Да би се насељеници задовољили у обрадивој земљи, власти су морале да умањују површине које су до тада служиле као пашњаци и шуме. Смањење пашњака и шума водило је до смањења сточног фонда. Поред овога, смањењу сточног фонда доприносило је и то што су досељеници као помоћ добијали искључиво замљорадничке реквизите и један део теглеће марве. Због тога видимо велики пад у броју грла у односу на број кућа. Постоји неколико примера где су досељеници са собом водили и своју стоку. То је успевало само онима који су имали довољно времена да се припреме за полазак.

Поред тога, видимо и велике промене у количини засађених површина и ливада. Само у Ужичком округу било је преко 9% мање оваквог земљишта 1867.него 1847.године. Тај број је на 100.000 становника износио далеко већих 22%. Дакле, велики број досељеника није само умањио број сточног фонда, већ је знатно допринео и умањењу обрадивих површина и ливада.

СПИСАК ТАБЕЛА И ГРАФИКОНА

Табела 1: Нахије и окружја од 1815.до 1878.године.....	11
Табела 2: Срезови Ужичког округа од 1815.до 1878.године.....	13
Табела 3.а: Кнежина Црна Гора 1818.год.....	14
Табела 3.б: Кнежина Рујно 1818.године.....	14
Табела 4.а: Срез ариљски.....	15
Табела 4.б: Срез златиборски.....	16
Табела 4.в: Срез моравички.....	16
Табела 4.г: Срез пожешки.....	17
Табела 4.д: Срез рачански.....	17
Табела 4.ђ: Срез црногорски.....	17
Табела 5. Општине са својим селима у Срезу рачанском 1839.године.....	19
Табела 6. Пописи харачких глава у Србији од 1815.до 1832.године.....	27
Табела 7. Сумарни пописи у Србији од 1834.до 1884.године.....	28
Табела 8. Попис харачких глава у Ужичком округу од 1815.до 1832.године.....	29
Табела 9. Попис становништва Ужичког округа од 1834.до 1884.године.....	29
Графикон 1. Повећање броја становника Ужичког округа од 1834.до 1884.године.....	30
Табела 10. Број становника и густина насељености.....	30
Табела 11. Повећање броја становника у Србији и Ужичком округу од 1834.до 1884.године.....	31
Табела 12. Избеглице из Нове Вароши.....	45
Табела 13. Избеглице из села око Нове Вароши.....	47
Табела 14. Списак пребеглих Граховљана.....	50
Табела 15. Списак избеглица које су тражиле њебад као милост.....	56
Табела 16. Списак породица из Босне које су изразиле жељу да се врате.....	58
Табела 17. Процентуални приказ стопе раста становништва у Ужичком округу 1844-1884.....	61
Графикон 2. Процентуални приказ стопе раста становништва у Ужичком округу 1844-1884.....	61
Табела 18. Насељавање ужичких мухаџира у Зворничком санџаку 1862-1863.године.....	65
Табела 19. Преглед броја турског и српског становништва у Ужицу 1826-1862/3.....	66

Графикон 3. Број турског и српског становништва у Ужицу 1826-1862/3.	67
Табела 20а. Број и проценат градског и сеоског становништва Кнежевине Србије 1834-1874.године.....	74
Табела 20б. Број и проценат градског и сеоског становништва Ужичког округа 1834-1874.године.....	74
Табела 20в. Упоредни преглед апсолутног и процентуалног броја варошког становништва у Ужичком округу и остатку Србије 1834-1874.године.	74
Графикон 4а. Графички приказ односа варошког и сеоског становништва у Србији 1834-1874.године.....	75
Графикон 4б. Графички приказ односа варошког и сеоског становништва у Ужичком округу 1834-1874.године.	75
Табела 21а. Распоред варошког становништва у Ужичком округу 1834-1874.године.	76
Табела 21б. Апсолутни и процентуални раст броја кућа у варошима Ужичког округа 1834-1844.године.....	76
Графикон 5а. Графички приказ распореда становништва у Србији и Ужичком округу 1834.године.....	77
Графикон 5б. Графички приказ распореда становништва у Србији и Ужичком округу 1844.године.....	78
Графикон 5в. Графички приказ распореда становништва у Србији и Ужичком округу 1862/3.године.....	78
Графикон 5г. Графички приказ распореда становништва у Србији и Ужичком округу 1874.године.....	79
Табела 22а. Број стоке у Србији по окрузима 1859.и 1866.године.	80
Табела 22б. Разлика у броју стоке у Србији између 1859.и 1866.године.....	81
Табела 23а. Распоред сточног фонда у Србији 1859.и 1866.године.....	82
Табела 23б. Повећање броја стоке у Србији 1859-1866.године у процентима.	82
Табела 24а. Распоред сточног фонда у Ужичком округу 1859.и 1866.године.....	83
Табела 24б. Повећање броја стоке у Ужичком округу 1859-1866.године у процентима.	83
Табела 25а. Повећање засејаних површина у хектарима у Србији 1847-1867.године.	84
Табела 25б. Повећање засејаних површина у хектарима у Ужичком округу 1847-1867.године.....	85

СПИСАК ГЕОГРАФСКИХ КАРАТА

Карта 1: Србија 1833 – 1878.....	11
Карта 2. Ужички округ 1858.године.....	20

СПИСАК ПРИЛОГА И СЛИКА

Прилог 1. Писмо Начелства окружја среском начелнику 16.априла 1875.године.	55
Слика 1. Изглед ужичког Града 1860.године са цртежа Феликса Каница.....	69
Прилог 2. Молба Јована Поповића, пушкара из Крагујевца.	73

СПИСАК КОРИШЋЕНИХ ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ

Необјављени извори

1. Историјски архив Ужице, Начелство среза Златиборског.
2. Историјски архив Ужице, Удружење занатлија вароши и Среза ужичког – Титово Ужице (1840-1950).

Објављени извори

1. *Административно – територијалне промене у НР Србији од 1834-1954.године*, Београд 1955.
2. Ј. Вујић, *Путешествије по Србији*, Горњи Милановац 1999.
3. Д. Вуловић, *Књажевска Канцеларија. Пожешка Нахија 1815-1839*, Књига Прва, Београд 1953.
4. Ј. Гавриловић, *Речник географско – статистични Србије*, Београд 1843.
5. *Државопис Србије I, II, III, VIII, IX, XIV, XVI*
6. Т. Ђорђевић, *Архивска грађа за насеља у Србији за време прве владе кнеза Милоша*, Београд 1926.
7. Т. Ђорђевић, *Из Србије кнеза Милоша: становништво – насеља*, Београд 1924.

8. *Зборник закона и уредаба и уредбених указа*, књ. 1, 5, 8, 13, 14, 15, 18, Београд 1840.
9. В. Петровић, Н. Петровић, *Грађа за историју Краљевине Србије, књ. 1, од 1815. до 1821. године*, Београд 1882.
10. О. Д. Пирх, *Путовање по Србији у години 1829*, Београд 1983.
11. М. Т. Радовић, *Самоуки рукопис*, Ужице 2006.
12. Н. Радосављевић, *Књажеска канцеларија. Ужичка нахија (1816-1830)*, Књига Прва, Ужице 2005.
13. Н. Радосављевић, *Књажеска канцеларија. Ужичка нахија (1830-1839)*, Књига Друга, Ужице 2006.
14. Љ. Стојановић, *Старо Ужице, белешке и успомене из год. 1865-1875*, Гласник географског друштва, бр7/8, Београд 1922, 157-167.
15. *Уставъ Княжества Сербие: изданъ и заклетвомъ потврђенъ о Сретенској скупштини 1835 год*, Београд 1835.

Литература

1. М. Екмечић, *Национална политика према Босни и Херцеговини и аграрно питање (1844-1875)*, у: *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 1997.
2. Н. Живковић, *Ариљски летопис 1804-1880*, Ариље 1981.
3. Н. Живковић, *Здравствене прилике на подручју Ужица, првом половином 19. века*, Ужице 1973.
4. Н. Живковић, *Окружје ужичко половином 19. века*, Ужице 1985.
5. Н. Живковић, *Ужички немири (1828-1838)*, Ужице 1979.
6. Н. Живковић, *Ужице 1862: о једном раздобљу из историје ужичког краја*, Ужице 1981.
7. Н. Живковић, *Ужички округ 1865-1880*, Ужице 2000.
8. С. Игњић, *Бајина Башта и околина до 1941*, прва књига, Бајина Башта 1985.
9. С. Игњић, *Муслиманска имања у Ужицу, у Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1867. год*, Београд 1967.
10. С. Игњић, *Ужице и околина 1842-1914*, Ужице –Београд 2011.
11. С. Игњић, *Ужички крај у време Босанско-херцеговачког устанка и Српско-турског рата 1875-1876*, сепатар Војноисторијског гласника бр.4/1962.

12. *Историја српског народа V-1, Од првог устанка до Берлинског конгреса 1804 1878*, гр.аутора, Београд 1981.
13. М. Јагодић, *Извештај Василија Ђорђевића о догађајима из Старе Србије из јула 1854*, Мешовита грађа (Miscellanea) 36 (2015).
14. М. Јагодић, *Насељавање Кнежевине Србије 1861-1880*, Београд 2004.
15. М. Јагодић, *Помоћ Кнежевине Србије црквама, манастирима и школама изван Србије (1839-1868)*, Српске студије 9 (2018).
16. М. Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839-1868), Наслеђе на југу*, Београд 2016.
17. М. Jagodić, *Failed Conspiracy: Organisation and Preparation of the Serbian Uprising against Ottoman Rule in 1840–1841*, LIMESplus 3 (2015).
18. М. Jagodić, *Serbian secret organization in eastern Bosnia (1849-1855)*, Istraživanja 27 (2016).
19. В. Јакшић, *Стање земљорадње у Србији*, Гласник Српског ученог друштва, XLI, Београд 1875, 1-103.
20. В. Јовановић, А. Вулетић, М. Самарцић, *Наличја модернизације, српска држава и друштво у време стицања независности*, Београд 2017.
21. Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија од краја 18.века до ослобођења*, Београд 1941.
22. С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића I*, сабрана дела Слободана Јовановића IV, Београд 2005.
23. С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, Сабрана дела Слободана Јовановића VI, Београд 2005.
24. С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада (1838-1858)*, Сабрана дела Слободана Јовановића V, Београд 2005.
25. Д. Лапчевић, *Ужичка Пожега, у Ужички крај, насеља, порекло становништва, обичаји*, прир. Б. Челиковић, Београд 2010.
26. Р. Љушић, *Досељавања, исељавања и губици становништва у нововековној Србији (1804-1918)*, у: *Сеобе српског народа од XIV до XX века, зборник радова посвећен тристагодишњици Велике сеобе Срба*, Београд 1990.
27. Р. Љушић, *Кнежевина Србија (1804-1839)*, Београд 1986.
28. Р. Љушић, *Српска државност 19.века*, Београд 2008.
29. М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 2005.

30. Б. Миљковић – Катић, *Пољопривреда Кнежевине Србије (1834-1867)*, Београд 2014.
31. Б. Миљковић – Катић, *Структура градског становништва Србије средином XIX века*, Београд 2002.
16. Л. Мркобрада, *Уставобранитељска Србија кроз кретање цена и трговину*, Београд 2018.
17. Љ. Мићић, *Златибор, антропогеографска испитивања*, у: *Ужички крај. Насеља, порекло становништва, обичаји*, прир. Борисав Челиковић, Београд 2010.
32. С. Недељковић, *Србија и Косово и Метохија. Културно – просветни и национални рад од 1856.до 1897*, Ниш 2012.
33. Љ. Павловић, *Соколска нахија*, у: *Средње Подриње, Јадар и Рађевина. Насеља, порекло становништва, обичаји*, прир. Борисав Челиковић, Београд 2011.
34. Љ. Павловић, *Ужичка Црна Гора*, у: *Ужички крај. Насеља, порекло становништва, обичаји*, прир. Борисав Челиковић, Београд 2010.
35. М. Перовић, *Исељавање Црногораца у XIX и почетком XX века*, Сеобе српског народа од XIV до XX века, Зборник радова посвећен тристагодишњици Велике сеобе Срба, Београд 1990, 101-110.
36. Митар Петровић, *Историја Ужица*, Извештај Ужичке гимназије, Ужице 1913/14.
37. Мита Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842*, I, Београд 1897.
38. Мита Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842*, II, Београд 1898.
39. П. Пећинар, *Сеобе корз Ужички округ у 19.веку (од 1800.до Бабинске буне)*, I књига, Ужице 2012.
40. П. Пећинар, *Сеобе корз Ужички округ у 19.веку (од Бабинске буне закључно са 1900.годином)*, II књига, Ужице 2014.
41. Р. Познановић, *Административно – територијалне промене у региону Титово Ужице 1815 – 1974*, Ужички зборник, бр.8 (1979), 79-130.
42. Н. Радосављевић, *Време страха: град, нахија и окружје – Ужице (1788-1862)*, Београд 2017.
43. С. Терзић, *Стара Србија – настанак имена и знања о њој до 1912.године*, Историјски часопис 42-43 (1995-1996) 1997.
44. Ж. Ћирић, *Старо Ужице у записима*, Ужице 1985.

45. Ужице у обновљеној Србији, у: *Историја Титовог Ужица*, групе аутора, Ужице 1989.
46. Š. Hodžić, *Migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije u sjeveroistočnu Bosnu između 1788-1862*, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, knjiga II, Tuzla 1985.
47. J. Цвијић, *Културни појас Балканског полуострва*, у: *Антропогеографски и етнографски списи*, Сабрана дела, књ. 4 (том 1), Београд 1987.
48. J. Цвијић, *Метанастазичка кретања, њихови узроци и последице*, у: *Антропогеографски и етнографски списи*, Сабрана дела, књ. 4 (том 1), Београд 1987.
49. J. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, Београд 2012.
50. K. Цамбазовски, *Културно – просветне везе македонског словенског становништва са Србијом у току XIX века*, Београд 1958.
51. B. Шалипуровић, *Устанак у западном делу Старе Србије 1875-1878*, Ужице 1968.
52. У. Шешум, *Србија и Стара Србија 1804-1839*, Београд 2016.